Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 10 (16458)
2002 чылдың ЯНВАРЬ 24, четверг
Ат салган шагы 17.30
Садар өртээ 3 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

КЫЗЫГААРЖЫЛАРГА ЧОРААН

ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак январь 22-де Тес-Хем кожуунуң чамдык чурттакчылыг черлеринге, россий-моол кызыгаарның тыва участогунда "Шара-Сүүр" кызыгаар заставазынга чораан.

Президент бо чылдың январь 19-та кызыгаарның 192 демдээниң чоогунга болган таварылганың байдалы-биле танышкан. Баштайгы истелгеден ап көөрге, Тыванның 6 хамаатызы УАЗ-469 машиналыг кызыгаар чурумун үреп, моол кадарчыдан чиик өртектиг эзт садып алгаш, кел чыда туттурган. Машинаны кызыгааржылар тургузар дээрге, олар тооваан, ынчангаш боо ажыглаар ужурга таварышкан. Түннелинде кызыгаар чуруму хажыткан бир кижи ол-ла черге өлген, бир херээжен хамааты өштүнче балыглаткан, ону вертолет-биле республика эмнелгезинде эккелген. Кызыгаар хажыдыкчыларының ийизи мооң мурнунда база туттуруп турган кижилер болган. Шериг прокуратуразының истелгеге киришкен ажылдакчылары кызыгааржыларның от ажытканын чөптүг деп санаан.

ТР-ниң Президентизи О.Шынаа суурга база четкен. Ында кызыгаар айтырыы чүгээртеп орары билдинген. Ынчанмыже кызыгаар эрттир контрабанда ажыл-чорудулгазынга тес-хемчилерниң дүвүреп турары илерээн. Кызылда килограмм эзт өртээ 75-80 рубль бооп турда, Моолда чүгле 10-15 рубль. Чиик өртектиг эзт-биле сүрүшкеш, кызыгаар чуруму үрээр чоруктар бооп турары илдең.

Президент "Шара-Сүүр" заставага база доктааган, солдаттарның амыдырал-чуртталгазы көскү экижээнин эскерген. 5 машина кирер гараж, чунар-бажың-сауна, ногаалар шыгжаар чер, дузалал ажыл-агыйы бар.

ТР-ниң Президентизи кызыгаарда тургустунган байдалды Чазак хуралынга чугаалажып көөрүн, "Шара-Сүүр", "Цаган-Тологой" машина эрттирер пунктуларның тудуун дүргедирин, кызыгаар камгалалын быжыглаар хемчеглерни алырын бүзүреткен.

Президентини ТР талазы-биле Федералдыг кол инспектор Н.В.Холодов, Россияның ФКА-ның Забайкалье девискээр эргелелиниң "Абакан" девискээр салбырының начальниги полковник В.И.Федотовой, Кызылда кызыгаар отрядының начальниги полковник Д.К.Саидов, республиканың ИХЯ-ның, Каайлы чериниң ажылдакчылары үдеп чораан.

А.ХЕРТЕК.

АКШАНЫ КАНЧААР АЛЫРЫЛ?

2001 чылдың декабрь 10-11 хүннеринде Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржак телевидениеге дорт эфирге чоннуң айтырыгларынга харыылап турда, Чечен Республикага террористерге удур операцияларга киришкени дээш акшаны канчаар алырының дугайында айтырыгны салган. Ооң чуруму мындыг:

Соңгу Кавказта шериглерниң Каттышкан бөлүүнүң составынга тургаш, дайын чорудулгаларынга киришкени дээш акша алырынга бергелер тургустуча берзе, дараазында адрестерже (бүгү адрестерни бижик саазынының үстүү талазында айыткан турар) билдириишкин киирер: шериг кижиниң албан эрттиргени шериг кезээнче болгаш Россияның Кол шериг прокуратуразынче (103160, Москва хоорай, К-160, Хользунов мугулдуру, 14.

Билдириишкинге айтыр үүлдер болза: фамилиязын, адын, адазының адын долузу-биле, билдириишкин ээзиниң почта адрези, террористерге удур операцияларга киришкен үези, шериг кезээ, ол ышкаш акша шилчидер Ажаалга банкызының санажылга агар санын айтыр. Билдириишкин хоолгазын бодунга арттырар. Силерже акшаны шилчитпейн барза, судка хомудаар эргелиг силер.

Тыва Республиканың шериг комиссариадының килдис начальниги В.ПАРФЕНОВ.

"ЧҮГЭЭР" ДЕП ҮНЕЛЭЭН

2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун Өвүр кожуунуң күш-ажылчы коллективтеринге ТР-ниң Чазааның кежигүнү, ТР-ниң кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга сайыды Аркадий Александрович Начын баштаан Чазак Аппарадының харыысалгалыг ажылдакчылары ажылчы чонга таныштырганнар.

Ниитизи-биле кожуунуң чурттакчы чону Чазактың 2001 чылда кылып чоруткан ажылын "чүгээр" деп үнелээн.

Айлаң МОНГУШ.

"2003 чылга чедир одалга-энергетика комплекизин хөгжүдер программаны күүседири — 2002 чылда энергетиктерниң кол сорулгазы".

ЧАЗАК ОТЧЕДУНДАН.

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК: ООҢ ӨРТЭЭ

ТР-ниң Дээди Хуралынга (Парламентизинге) чылыг болгаш соок суг хандырылгазының, чылыг болгаш электри энергиязының өртектериниң өзүп турарының дугайында, ону кандыг чылдагаанныг өстүрүп турарын билип алыр талазы-биле эрткен чылдың төнчүзүнде чондан хөй санныг чагаа бижик келген. ТР-ниң Дээди Хуралындан тургустунган тускай комиссия ол өртектерниң тарифтеринге хамаарыштыр хыналданы чоруткан.

Чурттала коммунал ажылагыйынга реформаны чорудуп турары-биле чылыг болгаш соок суг хандырылгазы, электри болгаш чылыг энергиязы, чурттала фондузун тударының өртээн хереглекчилерге 100% төлединиң айтырыы тургустунуп турар. Чурттакчы чоннуң хөй кезии чединмес байдалга турда, бо хире улуг чарыгдалды оларның төлеп шыдавазы билдингир болгаш ниитилелге социал чидиг байдал тургустунуп келириниң кырында келген. Чон бо айтырыг дээш улуг дүвүрелди көдүрүп турар. Айтырыгның чидиг кылдыр тургустунуп турар бир чылдагааны — кандыг чылдагаан-биле өртектер өскенил, ол ачыдузаны чедирип турар бүдүрүлгелериниң чарыгдалының сметазы, өртектерни кандыг түннелдерге үндезилеп өстүргенин массалыг информация чепсектерин таварыштыр чырытпайн турары. Чылыг болгаш соок сугларның, чылыг энергиязының чарыгдалының хемчээлин кандыг өртектерге дүүштүр санап каанының дугайында шынныг медээ көзүлбейн турар.

Бистиң республикага ажыглап турар электри энергиязының 90 хуузу Саян-Шушенск ГЭС-тен кээп турар, чүгле 5 хуузун дизель электри станциялары берип турар. Мында бир чиктиг чүүл бар. Ону ам-даа шиитпирлеп чадап турар. Бистиң ажыглап турар электри энергиявыс Саян-Шушенск ГЭС-тен дорт Тыважа келбейн турар, ол холбаштырыкчы "Красноэнергону" таварыштыр кээп турарындан ооң өртээ улгадып турар. Бодап көрүнер даан, 2000 чылдың төнчүзүнде 1 квт электри энергиязының өртээ 20 көпеек турду, 2001 чылдың эгезинде 1 квт 28 көпеек апарды, 2001 чылдың апрельде 1 квт 40 көпеек четкен. Девискээр энергетика комиссиязының специалистериниң берип турар медээзин езугаар алырга, ам-даа өртек өзер чадавас.

Чамдык өрелиг организациялар, хуу кижилер электри энергиязының өртээн төлеп чадап турда, ол улам-на өзүп бар чыдар. Чылыг энергиязы-биле хандырылганың өртээн ТР-ниң Девискээр энергетика комиссиязы 2001 чылдың сентябрь 19-та № 5 доктаалы-биле 1 Гкал 242 рубль кылдыр өстүрген. Комиссия кежигүннериниң бодалы-биле алырга, ол өртек ажык хевирниң "Тываэнерго" акционер ниитилелдиң карылгалыг ажылдаарын болдурбас болгаш РФ-тиң Чазааның күскү, кышкы үелеринде одаар чүүл болгаш электри энергиязы-биле турум хандырылганың талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында" доктаалынга дүгжүп турар. РФ-тиң девискээрлеринге ол өртектерни эде көөрүн сүмелээн турган. Ынчап кээрге, ажык хевирниң "Тываэнерго" акционер ниитилелдиң удуртулгазы чылыг энергиязы дээш 1 Гкал 300 рубль кылдыр сүмелеп киирген. Хынап турган комиссия ону үндезин чок деп санааш, 1 Гкал 242 рубль өртекти тургузуп кааргa, бүдүрүлге орулгалыг ажылдап болурун бадыткаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

ШҮГҮМЧҮЛЕЛДИГ БОЛГАН

Январь 22-де Парлалга бажыңының хуралдаар залынга "2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында" Тыва Республиканың Чазааның отчедун парлалга ажылдакчылары сайгарып чугаалашкан.

Аңаа Чазак Баштыңының социал-политика талазы-биле оралакчызы А.Т.Конгар отчет дугайында, кыска-даа бол, делгереңгей тайылбырны кылган. Алдын-кыс Темир-ооловна 2001 чылдың шалың, бичии ургларга дузаламчы акшалар талазы-биле Чазак үзе санашканын, ооң мурнунда чылдарга деннээрге, чоннуң амыдыралы чүгээртээни хуралдарга киржип келген кижилерниң салган айтырыгнегелделеринден безин илдең апарганын, кожууннарда чон Чазактың ажылын сайгарып турар үелерде эскергенин демдеглээн. Парлалга ажылдакчыларынга хамаарыштыр "Журналистерни деткииринге угланыышкыннар" деп программаны ажылдап кылып турар, ам дээрезинде бадылаттынмаан, акша-шалың айтырыын солуннуң тургускан уставын керээ езугаар көөрүн чугаалаан.

"Центр Азии" солуннуң редактору Н.М.Антуфьева солуннуң редакциязын Парлалга бажыңындан үндүрүп турарын политиктиг базым деп Чазакты буруудаткан. Алдын-кыс Темир-ооловна ол отчетка хамаарышпас, ажыл-агый айтырыы-дыр деп демдеглээш, мында кандыг-даа политиктиг үүл чок, бо айтырыгны күрүнеиң өнчү-хөреңги комитедин дамчыштыр шиитпирлээрин чугаалаан. "Тувинская правда" солуннуң харыысалгалыг секретары В.Л.Маслов база бо талазы-биле айтырыгны көдүрүп, Парлалга бажыңында турар Арбитраж суду парлалганың албан черлерин үндүр кызарынга келгенинге таарзынмайн, оларга чүге өске бажың аңгылап бербезил, боттарывыстың-на ажылдаар черивисче өске албан чериниң доскуулун дамчып кирер чыгыы апарганывысты дүвүрели-биле илереткен. Хоочун журналист А.Дүгержаа Чазактан орус, тыва дылдарның словарын катап ажылдап кылырын, дылдар, ылаңгыя тыва дылды арыглаарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелди кылган.

"Шын" солуннуң кол редактору С.С.Монгуш хоочун журналистиң дыл дугайында айтырыын деткип, Чазактың парлалга албанының ажылдакчыларының болгаш Чазак, чагырга черлериниң удуртукчуларының тыва дыл кырында бижип шыдавас мен, очулдуруп алыңарам деп турарынга таарзынмаанын, Күрүнеиң эт-хөреңги комитединиң, парлалга күркомитединиң Парлалга бажыңын багай тудуп турарын, 3 чыл иштинде фотолаборатория кылдыртып алыр дээш эптиг байдал тургузуп бээрин негеп келгенин болгаш хирчамныг черлерни чугайладып аштатпайн турарын демдеглээн.

Ниитизи-биле солуннар ажылдакчылары республикада чидиг социал айтырыгларны көдүрүп, аңаа харыыларны дарый Күш-ажыл болгаш социал хөгжүм яамының харыысалгалыг ажылдакчыларындан алганнар. Хуралдың түннелинде хол көдүрүп бадылааш, Чазактың Отчедун ортумак деп үнелээн.

Айлаң ДАРЖАА.

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК: ООҢ ӨРТЭЭ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо талазы-биле ТР-ниң Девискээр энергетика комиссиязы чөптүг шиитпирни хүлээп алган. Кандыг-даа өртектерни үндезин чок черге өстүрери чурттакчы чоннуң амыдыралынга дыка-ла таарымча чок болу бээр. Электри, чылыг энергиязының өртээн өстүрүптерге, бажың хөлезининиң, чылыг, соок сугнуң, каализацияның өртээ чайгаар-ла өзе бээр. Бо өртектерде билдинмес үүлдер хөй. Электри энергиязының чарыгдалын счетчик санап турар болгай, мында будулгаазын чок. Чылыг энергиязы, чылыг, соок суглар хандырылгазы дээш өртектерде будулгаазын хөй. Бир айда кайы хире чылыг, соок сугну ажыглаанын санап турар приборлар бар эвес, мында өртектер бодунуң хемчээлин ажып турар чадавас. Бо өртектерни өстүре бээрге, чоннуң дүвүреп турары чөптүг.

РФ-тиң чурттала-коммунал ажыл-агый концепциязынга дүүштүр РФ-тиң Президентизиниң 1997 чылдың апрель 28-те №25 Чарлыын езугаар 2003 чылга чедир чурттала-коммунал ачы-дуза чедирилгезин чурттакчылар чоорту үүс хуу төлээрин айыткан турган. Чурттакчы чоннуң чурттала-коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң чарыгдалын төлээрде, ол чарыгдалга дүүштүр чоннуң боттуг орулгазы өскен турар ужурлуг. Ооң-биле чергелештир РФ-тиң «Федералдыг чурттала политиказының үндезиннериниң дугайында» хоойлуда көрдүнгени болза, чурттала-коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң төлевирин 15 чыл узаткан.

Сөөлгү чылдарда электри энергиязының өртээниң хөлүн эрттир өскининден чамдык чурттакчыларның өрези чаңгыс муңга безин чытпас апарган. Бо таварылгада РФ-тиң Чазааның «Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузазы дээш хамаатыларга субсидия (дузаламчы акша) бээриниң дугайында» чурумну чонга таныштырары эргежок чугула.

ТР-ниң Дээди Хуралы бо айтырыгны кончуг оваарымчалыг, ханы анализ-биле өөренип көргенин демдеглээр апаар. Бистиң Тывада чиктиг байдал тургустунуп келген деп үстүнде демдегледим. «Тыва коммунэнерго» республика бүдүрүлгези электри энергиязын ажык хевирниң «Тываэнерго» акционер ниитилелден садып алыр, а "Тываэнерго" акционер ниитилел, бодунуң ээлчээнде, «Красноэнерго» акционер ниитилелден садып ап турар. Ол садыглаашкынның түннелинде биске 1 квт электри энергиязының өртээ 40 копеек болуп турар. Бир эвес «Тывакоммунэнерго» республика бүдүрүлгези Саян-Шушенск ГЭС-тен дорт электри энергиязын садып алыр болза, ооң өртээ Тывага 1 киловатта 18-20 көпеек болур деп, тускай эртемниглер түннелди үндүрген. Мээңии-биле, эң чиик өртектиг электри энергиязын Хакасия ажыглап турар деп билир мен. Оларда 1 квт 20 көпеектен ашпайн турар. Бо айтырыгже чаңгыс эвес удаа эглип кээп тур мен. Чайын "Шын" солунга бо айтырыг талазы-биле ТР-ниң Девискээр энергетика комиссиязының даргазы Анай-оол Мерген база бодунуң бодалын, саналын бижиди. Айтырыг ам-даа нарын болуп артпышаан.

ТР-ниң Чазааның Отчедун сайгарып чугаалажып турар үеде, бо хүнде, бистиң амыдыралыныста чидии-биле тургустунуп келген бо айтырыгже кичээнгей салып, чамдык тускай эртемниг инженерлер, удуртукчулар, аргадуржулгалыг эштер боттарының саналын киире бээр боор.

Сергей ХЕРТЕК.

Сөөлгү шакта

♦ Россия Федерациязының Президентизи В.Путин улус ажыл-агыйының, эртем, культураның болгаш өске-даа адырларның шылгараан ажылдакчыларынга бедик шаңналдарны тывыскан.

♦ Президент Владимир Путин Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазында фракцияларның болгаш бөлүктерниң удуртукчулары-биле ужурашкаш, мурнады көөр хоойлу төлевилелдерин Күрүне Думазынга киирерин дүргедедир айтырыгларны чугаалашкан.

♦ Сахалин ортулукта болгаш Приморье крайда шуурган ийиги хонукта уламчылап турар. Сахалинде аэропорт хагдынган, чамдык черлерде бүдүн чартык хонукта 1,5 метр кылын хар чагган. Приморье крайда ийи суур чырык чок хевээр, крайда ОЮЯ-ның 4 бригадазы бойдус халавының уржуктарын чайладыр ажылды дүн-хүн чок чорудуп турар.

♦ Еврей автономнуг областа херектер келдередириниң комиссиязы ажылын үргүлчүлеп, ам дээрезинде хостап болгу дег 15 кижиниң кеземче херектерин сайгарып турар.

♦ АКШ-тың президентизи Джордж Буш бо чылдың февраль 21-23-те Пекинге кээп, албан чоруу кылыр. Кыдаттың чагыын езугаар АКШ-ка кылган, Кыдат Республиканың даргазы ажыглаар «Боинг» самолетка шпион чажыт херекселдерни тургускан чорук президентиниң Пекинге кылыр албан чоруунга багай салдар чедирбес деп, агентилелдер дыңнаткан.

♦ Москвага эгелээр Рахманинов аттыг пианинога ойнаар делегей конкурузунга делегейниң 9 чуртунуң төлээлери киржир. Конкурстуң тиилекчизинге 10 муң доллар шаңналды тыпсыр.

♦ Россияның шылгараңгай театр режиссеру Борис Покровский 90 харлаан. Аңаа тураскааткан культура хемчеглери эгелээн.

(Агентилелдер медээлериндэн).

Чазак Отчеду – чугаалажыышкында

ТАНЫЖЫП КӨРГЕШ...

Солуннарга парлаттынган Чазак Отчедун кичээнгейлиг номчуп көргеш, ол дугайында бодумнуң хууда бодалдарымны бижиирин шиитпирледим. Бүгү чуртта экономиктиг реформалар чоруп турар бо берге үеде бистиң республиканың Чазаа, ооң Баштыңы Ш.Д.Ооржактың удуртулгазы-биле экономиканы хөгжүдеринче, чоннуң социал байдалын экижидеринче угланган хөй ажылдарны 2001 чылда кылган-дыр. Бодумнуң үнелээним, эки деп көргеним каш-ла чижектен киирип көрейн.

«Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар дугайында» Хоойлуну 2001 чылда хүлээп алган. Рынок экономиказының берге шылгалдаларынга шыдашпайн баргаш, буурап дүжүп турган бүдүрүлге черлери: «Алгы заводун», «Кидис заводун», «Дус-Даг» дус уургайын, «Малчын», «Мөген-Бүрен», «Өдүген», «Ак-Бедик», «Торгалыг», «Эйлиг-Хем» совхозтарны күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгелери кылдыр эде чаартканы шын орукче киргени ол-дур деп билдим.

Сөөлгү он чылдарда тудуг ажылы сулараан турду, 1999-2001 чылдарда бо айтырыгже Чазак, ылаңгыя Президент – Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак, улуг кичээнгейни салган түннелинде, дыка хөй ара кагдынган болгаш чаа тудуглар ажыглалга киргени өөрүнчүг-дүр.

Бистиң республиканың Чазааның удуртулгазы федералдыг төп-биле харылзааларны быжыглап калбарткан болгаш чурттуң аңгы-аңгы девискээрлери база даштыкы чурттар-биле экономиктиг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгаларга атты салгаш, ону боттандырарының хемчеглерин алган. Бо ажыктыг талазын көргүскен. Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти, Торгалыг – Хандагайты аразының автооруун, Хандагайтыда каайлының эрттирилге пунктузун ажыглалда киирген, мону улуг чедиишкин деп санаар кижи-дир мен.

Көдээ ажыл-агыйда байдал кудургайлап орган болза, эрткен чылын бо адырже кол кичээнгейни угландырганындан чамдык үүлдер кылдынган. 2000 чылга деңнээрге, хой, өшкүнүң баш саны 9 хуу өскен, инек, чылгы, теве, иви малдарның баш санының кызырлырын эвээжеткен.

Отчетту номчуп орарга, ажыл-агыйның кайыдаа адырында бурунгаар базым, чедиишкин бардыр, бо бүгүнү быжыглаар, улам хөгжүдер дээш ажылдаар хүлээлгелиг бис.

Чаа үнүп келген 2002 чылда оорлаар, арагалаар, аар кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди республиканың бүгү чурттакчы чону бир демниг чорударынче кыйгырып тур мен, ынчан бо багай чаңчылдарывысты ажып эртип шыдаар бис.

2001 чылда Чазактың кылып чоруткан ажылынга бодум хуумда эки деп үнелелди бээр-дир мен.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Күш-ажылдың хоочуну, республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

Уптээшкин

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Соок дүшкени-биле Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң ажылдакчылары кудумчуларга үптээшкиннерни болдурбазы-биле ажылды күштелдирген, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди чорудуп турар.

Чаңгыс январь айның дургузунда Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң дежурный кезээнге кышкы идик-хеп үптээшкиннериниң дугайында 25 медээ келген.

Январь 12-де, кежээкиниң 11 шак үезинде, Кызыл хоорайда Гагарин автобус доктаар черге билдинмес ийи тыва оол херээжен кижиниң норка кежинден даараан бөргүн хунаап алган. Когараан хамааты ол-ла дораан шагдаа ажылдакчыларынга дыңнаткан, олар дээштиг хемчегни алганындан үптекчилер туттурган. Бөртту ээзинге эгидип берген.

Январь 15-тиң хүнүнде Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунга билдинмес үптекчилер херээжен кижиниң улуг өртектиг бөргүн болгаш сумказынга чораан акша-төгериин хунаап аппарган. Үптеттирген хамааты ол-ла дораан дежурный кезекке дыңнатпаанындан үптекчилерни тудуп албаан.

Январь 15-те үптекчилер херээжен кижиниң улуг өртектиг идик-хевин былаап аппарган. Үптекчилер туттурбаан.

Бир эвес үптеткен хамаатылар изии-биле дежурный кезекке болган болуушкун дугайында дыңнаткан болза, кем-херек үүлгедикчилерин тудуп алырының аргазы бар болур.

Үптекчилерниң аспаанче кирбес деп бодаар болза, кышкы караңгы үелерде кудумчуларның чырык талазы-биле азы хөй улустуг черлеп кылаштап чорааны дээре. Айыыл-халап болу берген таварылгада, ол-ла дораан чоок-кавыда милиция пунктуларынга дыңнадыр ужурлуг.

Эльсира ПАДИЛЬЯ.
Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң инспектору.

«ЭКИ» ДЕП ДЕМДЕКТИ САЛГАН

Амгы үеде 2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун чурттакчы чонга таныштырар, ону чугаалажып көөр хемчег уламчылап турар. Тыва Республиканың Архив албанының даргазы Д.И.Чыдым удурткан Чазактың бөлүү Мөңгүн-Тайга кожуунга Чазактың Отчедун таныштырып чорааш, чедип келген. Дангыт Иргитовичиге бистиң корреспондентивис ужурашкаш, мөңгүн-тайгажылар Чазактың кылып чоруткан ажылынга кандыг үнелелди бергенин сонуургап айтырган.

— Чазактың даалгазы-биле шыырак составтыг бөлүк Мөңгүн-Тайга кожуунның чурттакчы чонунга Чазак Отчедун таныштырып чордувус. 2001 чылда ТР-ниң Чазааның кылып чоруткан ажылын улуг сонуургал-биле таныжып көргеш, орта хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын чугаалааннар, сүмелерин бергеннер. Чазак 2001 чылда үретүннелдиг ажылдаанын санал берген кижи бүрүзү чугаалап турган. Ылаңгыя Тыванын ырак булуңу Мөңгүн-Тайга кожуунның социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижидеринче Чазак, ооң Баштыңы Ш.Д.Ооржак хүн бүрү сагышты салып келгенин сеткил ханыышкын-биле демдеглээннер. Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти ажыглалда киирген, хөмүр-даш, газ, аъш-чем аймаа, үлетпүр бараааннары-биле хандырылганы мурнуку чылдардан экижиткен. Шалыңны, пенсияны, пособиелерни үзүктелиишкин чокка, хуусаазында берип турар болу берген. Бо бүгү чурттакчы чоннуң амыдырал-чурттала-газынга таарымчалыг байдалды тургусканын айытканнар. Оон аңгыда республиканың экономиказында, социал адырында кылдынган хөй үүлдерни демдеглеп, Чазактың 2001 чылда чоруткан ажылчорудулгазынга «эки» деп үнелелди бергеннер.

Ооң-биле чергелештир чүве чугаалаан хамаатылар социал-экономиктиг хөгжүлдеде чамдык четпестерге доктаап, моон соңгаар чүнү кылырының талазы-биле саналдарын бергеннер. Мугур-Аксы суурнуң чурттакчылары Хандагайты – Мугур-Аксы аразының электри шугумунуң тудуун уламчылаарын дилээн. «Тоолайлыг» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажыл-ишчилери суурга шагдааның участок төлээзин тургузарын, Кызыл-Хаяның чурттакчылары школага немей тудугну кылырын болгаш өске-даа саналдарны киргеннер.

2001 чылда Чазактың кылып чоруткан ажылының Отчедун танышкан хурал бүрүзүнге чурттакчы чон кончуг идепкейлиг киришкен.

Бистиң корр.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактың 2002 чылдың январь 21-де №1101 Чарлыын езугаар сан-хөө болгаш экономика ажыл-чорудулгазынга ачы-хавыяазы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың сан сайыдының бирги оралакчызы **Татьяна Михайловна ГРИГОРЬЕВАНЫ** Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле шаңнаан.

Чагырга даргазыныг сос

СУУРДА ЧААРТЫЛГАЛАР

2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун Шуурмак сумузунуң чурттакчы чону калбаа-биле таныжып, чугаалажып көрген. 2001 чылда Тыва Республиканың Чазаа республиканың экономиказын хөгжүдер, социал адырын сайзырадыр дээш шудургу ажылдааның санал бергеннер бир эп-сеткилдиг демдеглээш, Чазак эки ажылдаан деп үнелелди берген. Чүге дээрге ажылагыйның кайы-даа адырында бурунгаар базым кылдынган, чаартылгалар бар. Чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазы чүгээртеп орар. Ооң-биле чергелештир четпестерни айыткан, моон соңгаар чүнү кылырының талазы-биле санал-оналдарын хамаатылар берген.

Отчеттуг үениң дургузунда Тес-Хемниң Шуурмак суму чагыргазы чүнү кылганын чугаалап бээрин ооң даргазы Шулуун-оол Биче-оолдан дилээн бис.

Кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг черде, ажыл-ишчи, найыралдыг интернационалчы чурттакчылыг Шуурмак суурга, сөөлгү чылдарда чамдык чаартылгалар болган, бурунгаар базым кылдынган.

Суурнуң электри шугумун чаартыры эргежок чугула болу берген, ону кылыры-биле ачыдуза марафонун эрттиргеш, элээн хөреңгини чыып алган, херектиң ужур-дузалыын хамаатылар үнелеп көргеш, аңаа идепкейлиг киришкеннер. Тыва Республиканың Чазаа 100 муң рубльдиң деткимчезин база көргүскен. Мооң ачызында суур иштиниң электри шугумун чаарткан бис.

Суурнуң клуву өрттенип кааргa, тоймаглаттынган, октаттынган турган ниити чурттталга бажыңын эде төлевилевишаан чаарткаш, Культура бажыңы кылдыр дерип кылган. Ында чурттакчы чоннуң, ылаңгыя аныяктарның, хостуг үезин, дыштаныгазын ажыктыг эрттиреринге таарымчалыг байдалды тургускан. Одаар үүл, чылыг, чырык-биле хандыртынган. Ында ном саңы, суму чагыргазы ажылдап турар.

Почта салбыры, фельдшер-акушер пунктузу суурда доктаамал ажылдап турар. 2000 чылда суму чагыргазы ачы-буян марафонун эрттиргеш, оон кирген хөреңги-биле эмнелге бажыңын делгемчиткен, аарыг улусту чыда эмнээр өрээлди ажыткан. Эмнелге албан чериниң одаар үүл-биле хандырылгазы эки, ынчангаш ында байдал таарымчалыг. Эргежок чугула эмнер-биле хандырылгавыс багай эвес. Тес-Хем кожууннуң кол эмчизи В.В.Сенди эмнелгеге практиктиг дузаны чедирип, деткип турар.

Каш чыл мурнунда суурга 120 школачы өөренир спорт залдыг чаа школаны ажыглалга киргени өөредилге-кижизидилге ажылын экижидеринге идигни берген. Эрги школаны уруглар садиги кылдыр эде дерээн. Ында 40 ажыг бичии чаштарны хаара туткан.

Суурда ниитиниң ийи чемненилге чери, дөрт хуу магазин ажылдап турар, олар чурттакчы чонну аъш-чем, идик-хеп, үлетпүр бараннары-биле үзүктелиишкин чок хандырып келгеннер. Хлеб аймаан чон боттары быжырып алырлар, чамдык чурттакчылар артыкшылдыын садып- сайгарып-даа турарлар. Бо талазы-биле байдалывыс чүгээр.

Суму чагыргазының бажыңында эргежок чугула дериг-хөрекселдер-биле дериттинген шагдааның участок төлээзиниң өрээлин эрткен чылдың төнчүзүнде ажыткан. Орта кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң харыысалгалыг ажылдакчылары, участок төлээлери чыглып келгеш, арга-дуржулгазын солчуп, моон соңгаар канчаар ажылдаарын дугуржуп чугаалашканнар.

Суму чагыргазында чурттуң кайы-даа девискээри-биле чугаалажыр электрилиг харылзааны тургускан, ону чогумчалыг ажылдадыр харыысалгалыг кижилерни быжыглаан.

Шуурмак суурда 640 чурттакчылыг 150 хире өреге бар. Чурттакчы чоннуң чартыы аңгыаңгы нацияның кижилери болуп турар. 2001 чылда суурже өске девискээрлерден 20 ажыг өг-бүле көжүп келген, үш өг-бүле амыдыралының аайы-биле көжүп чоруткан. Моон алырга суур кижилерге ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг болуп турар. Чурттакчы чоннуң амыдыралының байдалы чыл келген тудум-на экижип орар. Пенсияны ай санында берип турар. Өг-бүле бүрүзү ногаалар аймаан тарааш, картофельди олурткаш, оон багай эвес дүжүттү өстүрүп алгаш, курлавырлап алыры чаңчыл болу берген. Эрткен чылын кат, тоорук, мөөгү кончуг элбек үнген, чурттакчы чон оларны боттарынга чыып алгаш, аъш-чемге ажыглаан, артыкшылдыын сайгаргаш, акша-көпеекке чедирип алган. Бо дээрге суурнуң чурттакчыларының бодун боду аъш-чем аймаа-биле хандыртынар, орулга киирип алыр дээш шудургу ажылдап турарының херечизи-дир. Шуурмакчылар мал-маган өстүреринге кончуг сундулуг. Мында 200 хире бода, 600 ажыг шээр мал бар. Дыка хөй өрегелер хаванны, дагааны өстүрүп, ажык-дузазын көрүп турарлар. 64 өреге хуузунда машиналыг.

Суму чагыргазы назылап кыраанарга, чединмес өг-бүлелерге шыдаар шаа-биле деткимче, дузаны чедирип келген. 50 ажыг назыны улуг кижилерге чылдың-на одаар ыяшты сөөртүп берип турар.

Эрткен кыжын суур чанында кара суг чайындылааш, чамдык бажыңнарны суг алган турган. Ону болдурбазы-биле орук болгаш ыяш ажыл-агый чериниң техниказын ажыглап тургаш, чурттакчы чоннуң киржилгези-биле сугнуң агып бадар унун эткен. Бо кыжын ону болдурбазы-биле баш бурунгаар хемчеглерни ап тур бис.

Чаа XXI үс чылдың ийиги чылында эрткен чылын чедип алган чамдык чедиишкиннери-висти быжыглаар, улам хөгжүдери-биле ажыл-ишти эки организастаар сорулганы суму чагыргазы салган. Шуурмактың ыяш болбаазырадыр пунктузун ажылдадыр, аңаа ажыл чок чонну хаара тударын чедип алыр бодалдыг бис. Тускай бригаданы тургускаш, чугай өрттедип эгелээр, ооң-биле чурттакчы чонну, албан организацияларны, бүдүрүлгелерни хандырар. Малдың баш санын өстүрерин, мал чок өг-бүлелерни малдандырарын чугулага көрүп турар бис. Чаа өгленген өг-бүлелерге бажың тудуп алыр чиигелделиг чээлилерни бээрин чедип алыр дээш, ажылды чорудары көрдүнген. Чаа чылда экономиканы, социал адырны хөгжүдеринче угланган өске-даа хемчеглерни суму чагыргазы алыр.

Суму чагыргазының ажылчорудулгазында четпестер эвээш эвес. Суурда арагалаарынга, кем-херек үүлгедиринге сундулуглар бар. Ол ышкаш шынары багай арага аймаан чажырып садар "адрестерниң" когу үзүлбээн. Оларның-биле демиселди суму чагыргазы, шагдааның участок төлээзи моон соңгаар шыңгыы чорудар, арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктарны болдурбас дээш тодаргай хемчеглерни алыр.

Шулуун-оол БИЧЕ-ООЛ.
Тес-Хемниң Шуурмак суму чагыргазының даргазы.

"Көдээ ишчилерниң кол сорулгазы — ол дээрге ажыктыг бүдүрүлгени хевирлеп тургузары, көдээ ажылагый бүдүрүлгезиниң чижип-адааннажып шыдаар рыногун тургузары. Мал бажын хөгжүдер төлээде, онза кичээнгейни мал коданнарын, малдың продуктулуг шынарын катап тургузарынче угландырары чугула."

Чазак Отчедундан

МАЛДЫ КАНЧААР САДЫП АЛЫРЫЛ?

Сөөлгү үеде лизинг езугаар берген акша-биле мал садып алыр күзелдиг кижилерниң аразында янзы-бүрү айтырыглар тургустунуп турар. Шак ындыг айтырыг дугайында чүгле Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактың адынга безин 78 сайгарлыкчылардан болгаш 43 хандырылгазы кошкак өг-бүлелерден билдириишкиннер келген. Бо чугула болгаш нарын айтырыгга тодаргай харыыдан бээри-биле Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызында күрүнеиң "Ресагротехцентр" гуманитарлыг бүдүрүлгезиниң зоотехниги А.Б.КОҢГАРДАН дилээн бис.

— Алексей Борисович, дыка хөй ажыл-агыйлар лизинг езугаар берген акша-биле көдээ ажыл-агый техниказын садып алгылаан болгай. А шакла ындыг арга-биле күзелдиглерге мал тудары-биле база арат ажыл-агыйларынга мал ажылын моон-даа ыңай сайзырадыры-биле мал садып ап болур бе, кандыгыл?

— Маңаа, бир-ле дугаарында, "лизинг езугаар берген акша-биле мал болгаш куш садып алырының дугайында" үүнү билип алырын билиндирип тайылбырлаар апаар. Россияның сайзыраңгай көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде уксаалыг малдарны лизинг-биле садып алырын калбаа-биле ажыглап турар. А бистиң Тывада амдыызында ол аргадуржулга ажыглаттынмайн турар. Бөгүнде чугаа чүгле чаа эгелеп чоруур кижилерге болгаш малының бажын өстүрер күзелдиг чурттакчы чонга мал садып алыры-биле акша-хөреңги бээриниң дугайында чоруп турар.

Өске талазында, лизинг езугаар берген акша-биле мал садып ап болур арга бар. Ону кылырда (КУБ, арат, фермер ажыл-агыйлары, көдээ ажыл-агый кооперативтери болгаш өскелер-даа) өске чугула документилерден аңгыда, ук ажыл-агыйның күрүнеде өре-ширези чок деп справказы херек. Ол документ тус чер чагыргазынга болур-чогуур аайы-биле бүрүткелди эрткен турар ужуруг. 100 муң рубльден өрү түңнүг лизингге хамаарыштыр (шимчевес хөреңги, 1997 чылдан эрте эвес үеде саттынган техника) тускай камгалаттынган долаалыг хүлээлгени көргүзер.

Чаа-ла арат ажыл-агыйын тургузары-биле эгелеп чоруур болгаш 100 муң рубльге мал садып алыр күзелдиг кижилер бодунга дагдынып алган 3 кижизин көргүзер. Бирги дадывыр ниити түнден 10 хуу болур. Ооң соонда 3 чылдың дургузунда продукция-биле, күзелдиг болза туда болгаш шилчидилге акша-биле санажыр. Чээли хөреңгизин дедир эгидип санажыр бизнес-план албан турар. Ынчангаш бүгү документилерни "Ресагротехцентрниң" лизинг-биле мал садып алыр килдиске эккеп көргүзер.

— Малды кайыын алырыл?

— Колдуунда тус черден, республика иштинден. Ам дээрезинде 38 мал ээлери мал дужаар күзелин илередип турар. Олар ниитизи-биле 5.956 миллион рубльге мал болгаш куш аймаан садарынга, дужаарынга белен. Олар чугула документилерин дужааган. А малды моон-даа соңгаар сайзырадыры-биле күзелин илереткен кижилерниң саны канчаар-даа аажок көвүдээн. Лизинг килдизинде 8.514 млн. рубльге чондан кирген 43 билдириишкинни көрүп турар.

— Көдээ ажыл-агый яамызының бюджединде лизингини боттандырарынга кандыг-бир чижек-хемчээл көрдүнүп турар бе?

— Көрдүнмей турар. Ынчалза-даа бо чоокку үеде 25 кижиниң аразынга 1 млн. рубльди үлээриниң дугайында айтырыг шиитпирлеттинер. Оларның аразында республикада эң-не билдингирлери-даа, чаа-ла эгелеп чоруурлары-даа бар.

— Тайылбыр бергениңер дээш четтирдивис.

— Мону ажыглап, бистиң бүдүрүлгевиске хамаарыштыр мындыг чүвени чугаалаксадым. Хоорай база кожууннарның социал адырларынга, организацияларга болгаш өске-даа албан черлеринге бичии хемчээлдиг фермаларны тургузары ажыктыг деп көрүп турар бис. Ынчан чедимчези багай өг-бүлелерниң амыдыралын экижидери-биле оларга өстүрүп алыр кылдыр мал бээриниң дугайында база утпаза эки.

Нарын айтырыг

2000 чылдың деңнелинге бодааргa, шээр малдың баш саны 9,0 хуу өзүп көвүдээн. Саар инектериниң, чылгы малдың болгаш төлевириниң баш саны кызырлыр чорукту эвээжеткен.

Үениң аайы-биле сөөлгү чылдарда мал тудуп амыдыраар база мал бажын өстүрер сорулгалыг кижилерниң саны көвүдеп турар.Мал кадарарынче чүткүлдүг кижилерниң күрүне деңнелинге чедип турары, бир талазында, өөрүнчүг. Бут кырында туруп алган шыырак улуска лизинг берип болбайн аан. Ынчалза-даа чединмес өг-бүлелерге 1-2 баш инек берип кааргa, оон кандыг түңнел үнүп болурул? Бистиң организацияның-даа кол сорулгазы — акшаның дедир эгидер эргилдезин үзүктелдирбезин бодап турар. Ынчангаш ТР-ниң Президентизиниң мурнунда чаа эгелеп чоруурларның аразындан көдээ бараан бүдүрүкчүлерин илередип тывар болгаш оларны деткиир талазы-биле белен эвес хемчег салдынып турар. Кол-ла чүве, бир-ле дугаарында, кым хуузунда кодан хойлугул, өөр чылгы малдыгыл, оларны деткиир болгаш чаа эгелеп чоруурларга дуза кадарының дугайында айтырыг — кол сорулгаларның бирээзи. Шак ындыг шиитпир-биле ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак балдыры кошкак өг-бүлелерниң база өске-даа чоннуң дилээнге удур базымны кылган.

А.ХОМУШКУ.

ФИЛОЛОГИЯ ШКОЛАЗЫ ЧАЛАП ТУР

ТывКУ-нуң тыва дыл, литература кафедразының чанында **Тыва филология школазынга** 11-ги класстың өөреникчилерин хүлээп ап турар. Өөредилге **февраль 4-тен** эгелээр. 2001 чылда школа доосканнар база аңаа өөренип болур. Школаже киреринiң

шылгалдалары январь 28, 29-та 14 шакта

филология факультединге болур.

Өөредилге төлевирлиг.

Харылзажыр телефоннары: 3-67-76, 3-82-38.

Ажыглалда — чаа бажың

ӨӨРҮШКҮЗҮ — ӨРГЭЭЗИНДЕ

Бо чылдың январь 23-те Кызыл хоорайның Пушкин кудумчузунда 24 квартиралыг чурттал-га бажыңының ажыглалга киргениниң байырлыг ажыдыышкыны болган.

Чурттал-га бажының "Школьник" кооперативтиң Василий Николаевич Чермадовка баштаткан тудугжулар кылып, ажыглалга киирген. Сөөлгү чылдарда "Школьник" кооперативтиң тудугжулары идепкейлиг ажылдап, тендер конкурска киришкеш, тиилекчи болуп, дыка хөй чурттал-га бажыңнарын ажыглалга киирип, кызылчыларның хүндүткелин чаалап алган тудуг организациязының бирээзи.

Байырлыг ажыдыышкынга ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Ш. Оюн, ТР-ниң Чурттал-га тудуунуң болгаш чурттал-га-коммунал ажыл-агый хөгжүлдезиниң комитединиң даргазы Фан Че Ир болгаш өскелер-даа киришкен. ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Ш. Оюн байыр чедирип чүве чугаалааш, чаа бажыңны ажыглалга киирген "Школьник" кооперативтиң тудугжуларынга өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин чугаалааш, чурттакчыларга бажыңны арыг-силиг эки эдилээрин сүмелээн.

ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Ш. Оюн байырлыг байдалга бажыңның дүлгүүрүн "Коммунальщик" чурттал-га-ажыглал комбинадының даргазы А.Б. Ооржакка тывыскан.

Өг-бүленің өөрүшкүзү — өргээзинде деп чугаалажырывыс черле чөптүг. Чаа бажыңны алган кижилерде кымнарны чок дээр! Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, күш-ажылдың хоочуннары, кадыкшылы кошкак кижилер, дайынның киржикчилери дээш. Оларның өөрүшкүзү каракка илдең көстүп турду.

Күш-ажылдың хоочуну, Адачурттуң Улуг дайынының киржикчизи Григорий Чүльдүмович Канчыыр-оол өөрүшкүзүн чажырбайн чугаалады:

— Назы-харым улгадып, кырый-даа бердим. Меңээ, кырган кижиге, мындыг бажың бергенинге Тыва Республиканың Чазаанга, ылаңгыя бажыңны тудуп берген алдын холдуг тудугжуларга өөрүп четтиргенимни илередир сөстер тыппастыр мен.

Ажыдыышкынның кызыл кожаазын ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Ш. Оюн, ТР-ниң Чурттал-га тудуунуң болгаш чурттал-га-коммунал ажыл-агый хөгжүлдезиниң комитединиң даргазы Фан Че Ир, "Школьник" кооперативтиң удуртукчузу В.Н. Чермадов үзе кезиптерге, арнында өөрүшкү чайнаан чурттакчылар бажыңче оожум кирип эгеледи.

Сергей ХЕРТЕК.

Соңгулдаларга уткуштур

ЧӨПШЭЭРЕЛ БЭЭРИН ДИЛЕДИВИС

Бо чылдың март 17-де Тыва Республиканың күүсекчи эргечагыргазының дээди органы — Чазак Даргазынга соңгулдалар болуп эртерин чон билир.

Политиктиг бо улуг соңгулда кампаниязынга белеткел ажылдары республиканың чурттакчылыг чер бүрүзүнде калбаабиле чоруп турар. Чазак Даргазының албан-дужаалынга чоннуң эң шыырак дээн эртем-билиглиг, дуржулгалыг кижилери боттарының кандидатураларын чарлап эгелей берген болгаш хол үжүүн чыып турарлар. Кандидатуралар хөй. Ынчалза-даа "хептиң эргизи чылыг" деп үлегер чугаа бар болгай. Шериг-оол Дизижикович Ооржак1992 чылда Президент албан-дужаалынга соңгуткаш, бо эртип турар 10 чыл нүүрүнде Тыванның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге бүгү күжүн киирген болгаш рынок харылзааларының байдалын эки өөренип, шиңгээдип алган.

Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыраа-Бажы сумузунуң хоочуннары, бистер, 2002 чылдың январь 19-та хуралывыска чыглып чугаалашкаш, Тыва Республиканың Чазак Даргазынга бодунуң кандидатуразын депшидеринге чөпшээрел бээрин Шериг-оол Дизижиковичиден дилээр деп шиитпирни бир үнбиле хүлээп алдывыс. Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович! Сумунуң хоочуннарының дилээн хандырарын Силерден улуу-биле дилединис.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы.

САНАЛДЫ ДЕТКИДИМ

Тыванның Чогаалчылар эвилелиниң болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлдүң коллективтери ниити хуралынга, Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидатуразын депшидеринге чөпшээрел бээрин Ш.Д. Ооржактан дилээр дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Бистиң Президентивис— Чазаавыс Баштыңы Ш.Д. Ооржак ажылдап келген чылдарында Тыва күрүнеиң бурунгаар хөгжүлдезинге, ооң чурттакчы чонунуң амыдырал-чурттал-газын экижидеринге ажыктыг хөй чүүлдерни кылганынга кым-даа маргыжып шыдавас. Ол дугайында 2001 чылда Чазактың кылып чоруткан ажылының Отчедунда тодаргай бижээн-дир, ону шуптувус номчуп танышкан бис.

Шериг-оол Дизижикович моон соңгаар-даа Чазакты билдилиг удуртуп шыдаар билии, күжү, арга-дуржулгазы бар, мону барымдаалап көргеш, чогаалчыларның бодалынга каттыжып, деткип турар мен.

Бораш ОНДАР.

Сут-Хөл кожуун.

РОССИЯНЫҢ АМЫДЫРАЛЫНДАН

ЧАЗАКТА ЧУГААЛАЖЫП ТУРАР.

—Чаа чылдың эгезинден эм аймаанның өртектерин дыка өстүрген чорук чурттуң чонунга берге байдалды таварыштырган – деп, РФ-тиң Чазак Даргазы М.Касьянов миннир ужурга таварышкан. Эм аймаанга немелде өртекке үндүрүг талазы-биле чиигелделерни солаан соонда, өртек өзүлдези 4-6 хуу хире бедиир турган, ынчалза-даа бөгүн эм өртээ 30-50 хуу, харын-даа оон хөй өскен. Ол дээрге эм бүдүрүкчүлериниң кара туразында аажылаашкынының түңнели болган деп, Чазак Даргазы уламчылаан. Бо талазы-биле чорудар хемчеглериниң төлевилелин кылып турар, ону Чазак деңнелинге катап чугаалажыр. Ол ышкаш Орук-харылзаа яамызының демир-орукка аргыжылга өртээн өстүрер дугайында дыңнадыы күш чок болур. Демир-орукка аргыжылганы өртек өстүрер арга-биле шиитпирлевес, чоннуң карманын кактаары-биле боттандырбас, а акшаландырыышкын айтырыын шын шиитпирлээш боттандырар деп, М.Касьянов журналистерге дыңнаткан.

ГАЛОШТАРЛЫГ КИДИС ИДИКТЕР

Солт-Лейк-Ситиге болур кышкы Олимпиадага киржир россий спортчуларны бажындан буттарынга чедир хепкерген итали дизайнерлер (хеп быжып, даараарлар) боттарының ажылының өртээн ийи чартык млн. долларга доктааткан. Бистиң олимпийжилеривис чараштыр өйүп кылган кидис идиктеринге галоштарны база кедерлер.

Россияның Федералдыг камгалал албанының шериглери ам дээрезинде ындыг өртектиг хепке четтикпээннер. Кремльдиң девискээрин камгалап турар ол шериглериң чаа хевирлиг идик-хевин даараар дээш тендерлиг садыглаашкын уламчылап турар. Кремльдиң таңныылдарын хепкереринге 6 муң хире форма болгаш тускай хептер, 3 муң хире эжеш идиктер, муң чылыг шинельдер херек бооп турар.

АЖААЛГА КАССАЗЫНГА ШЫГЖАДЫҢАР

Калуга областың Людиново суурдан Крестовыхтарның акша шыгжаткан ийи дептери 100 чыл эрткенде, тывылган. Бажың дээвииринiң адаанга шыгжаан ийи дептерни читкен деп бодаан.

Кырган-ача Иван Яковлевичиге акша шыгжадыр 1607 дугаарлыг дептерни 1901 чылда, кырган-ава Мария Ивановнага 1143 дугаарлыг дептерни 1911 чылда берген чүве-дир. Шыгжаан акшаның ниити түңү 1498 рубль болган. Россияның Ажаалга банкызы Крестовыхтарның өг-бүлезиниң мурнунга бодунуң хүлээлгезин күүсеткен: 100 чыл эрткенде, Иван Яковлевичиниң болгаш Мария Ивановнаның уруунуң оглунга ук акшаны төлеп берген. Амыраан оол кырганнарның шыгжаткан акшазы-биле соодукчу садып алган.

ХӨМҮР-ДАШ-БИЛЕ ХОЛУШКАН

Новосибирск области Кара-Суг дээр район төвүнүң чоогунга поездиниң 14 вагону оруундан чайылган. Он вагонга хөмүр-даш, а дөртүнге макарон чораан. Түңнелинде алды вагон хөмүр-даш болгаш бир вагон макароннар алыр аргажок холушкан. Вагоннарның оруундан чайылган чылдагааны оруктуң техниктиг кырып элээнинде болган.

ЧАС КЕЛДИ, КАНЧАЛЗА ЭКИЛ?

Красноярск крайның көдээниң социал-экономиктиг хөгжүлде эргелелиниң дыңнатканын езугаар алырга, крайда көдээ ажыл-агый техниказы 70 хуу элеп кыраан бооп турар. Чаштырыкчы машина норма езугаар 110 гектарга чаштырар болза, ам 193 гектарны чаштырар апарган. Чажар үрезин база четпес, чүгле 54 хуу белеткеттинген. Минералдыг чемишчидилгелер 42 муң тонна херек, а бары — 7,8 муң тонна. Кывар-чаар материалдар четпес. Ажаар комбайннарда байдал оон дора. Час келди, ам чүнү кылза экил?

ХЕРЭЭЖЕН МӨГЕЛЕР КИРЖИР

Иван Ярыгинниң шаңналы дээш хостуг хүреш маргылдаазынга белеткелдер эгелээн.

Бо маргылдааны Москвага эрттирери-биле шилчидер дугайында хөй санныг чугаалар бооп турган, ынчалза-даа организакчыларның дыңнатканын езугаар алырга, маргылдааны Красноярскиге эрттирери билдинген. Бо маргылдаага «Гран-при» шаңналды тыпсыры хевээр арткан.

Ярыгин маргылдаазының организакчылары бо чылын шенелде кылырын шиитпирлээн. Маргылдаага херээжен мөгелерни хүрештирерин көрген. Россияның шилиндек командазының тренери Виктор Райковтуң дыңнатканын езугаар алырга, бисте хүрежир хөй кадыннар — Россия, Европа, делегей чемпионнары безин бар. Бодап көөрге, оларның аразында тыва кыстар база бар хире.

ТУ-204 АРА ХОНГАН

Эң чаа хевирниң авиалайнери ара хонар ужурга таварышкан. Майнда-Франкфурттан Новосибирскиже ужуп орган ТУ-204 самолет Омскиге ара хонган. Новосибирскиниң «Толмачева» аэропортунда агаар байдалы берге боорга, ук самолетту Омскиде курлавыр аэропортче чорудупкан чүве-дир.

Хонары-биле чавызап ора, ужудукчу аэропорттуң ужуп үнер болгаш хонар шөлү кыска болганын эскерип каан. Ынчалза-даа самолетта бензин төнериниң кырында келген. Самолет чүгээр хонупкан, хонар шөлден 400 метр ырадыр чүткүй берген. Пассажирлер болгаш экипаж кежигүннери озал-ондакка таварышпаан, самолет база үрелбээн. Пассажирлерни өске самолетка олурткаш, Новосибирскиже чорудупкан.

Бо таварылганың мурнунда Омск аэропортунга ТУ-204 деп самолет озал-ондак байдалдыг ийи катап хонар ужурга таварышкан. 2000 чылдың декабрь 18-те Красноярскиден ужуп үнген ТУ-204-түң бир шимчедикчизи ажылдавайн барган. 2001 чылдың март 23-те Москва – Новосибирск аразынга ужар ТУ-204 «Внуково» аэропортка ара хонган. Ужуп үнүп чыткаш, бедип шыдавайн барган. Аңаа орган 65 кижиниң аразындан 5 пассажир бичии балыгланган.

100 МУҢ РУБЛЬ ШАҢНАЛДЫ АП БОЛУР

Чогаалчы Михаил Жванецкийже январь 5-те бөлүк идегеттер халдааш, ооң улуг өртектиг машиназын, документилерин аппарган. Жванецкий аңаа улуг хомудаваан, чүге дизе машинаны камгаладып каан, чогаалчы-сатирик 89 муң долларны камгаладылга черинден төледип алыр. А эң-не хомуданчыг чүве болза — ооң холбиле бижээн чогаадыгларын аппарганы. Камгаладылга кылган компания ук бижимелдерни тыпкан кижиге 100 муң рубль шаңналды бээрин чарлаан.

Михаил Жванецкийниң чүктеп чоруур сумказынга 185-тен 191-ге чедир дугаарлап каан демдеглел дептерлери, ол ышкаш «Автопортрет» деп номнуң хол-биле бижимели чораан. Чогаалчыже халдаан оорлар ук документилерни октапкан магатчок. Кым ол шаңналды алыр ирги?

ТААКПЫЛААРЛАР, КИЧЭЭНИҢЕР

2002 чылдың январь 14-тен эгелээш, теле болгаш кинофильмнерге, шии көргүзүглеринге таакпылаарын көргүзер чорукту хоруп турар хоойлу Россияда күштүг бооп эгелээн.

Ажылдаар черге таакпылаар кижилер боданза чогуур. Моон соңгаар ажылдаар черлерде таакпылаар кижилер тускай тургускан черлерге таакпы тыртар, аңаа таакпы хүлү дүжүрер саваны, өрт өжүрер херекселди, вентиляцияны тургузар. Ону ажыл берген кижи харыылаар, боду таакпылавас-даа болза, кылыр.

(ТӨП ПАРЛАЛГАДАН).

БАШКЫМ СЕҢЭЭ

Эртем номнуң дээжизин эгелеп каан
Эргим башкым сеткилимде артып калган.
Чылыг сөске өөредип каан сургуулдарың
Чылдар өттүр сени сактып, утпайн чоруур.
Өскен өөмге чедип чорааш делегейни
Өндүр бедик дагларымдан харап чордум.
Акы-дуңма найыралды алгап-ырлап,
Авам ышкаш башкым сөзүн ижип чор мен.
Ыры-биле ырак-чоокту эргип чорааш,
Ынчан база башкым берген билиглери –
Кайгамчыктыг хуулгаазын эртине дег,
Хары чоннар сеткил-хөңнүн ажыдар-дыр.
Ырак сылдыс караңгыда кыпканы дег,
Ыдык сеткил чүглеп уштаан бүзүрелиң
Кежик-чолдуг келир өйже улам чүткүп,
Хемниг, даглыг төрээн Тывам кыйгырып тур.
Бөмбүрзектиң хиндиин кырлап эштип чоруур
Мөңге чырык сылдыстар дег салгалдарың
Арыг-кылаң шалың суу дег хүндүткелди
Аялгалыг тыва дылда сөңнеп чоруур.

Зоя НАМЗЫРАЙ.

ШИНЧИЛЕКЧИ БАЗА ИЙИСТЕРЛИГ

Кызылдың №16 школа-лицейинге «21 чүс чылда Тыванын өөредилгезинге нарын айтырыглар болгаш перспективалар» деп эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Кожууннардан болгаш хоорайдан чыылган башкылар тус-тузунда секцияларга үстүп алгаш, үстүнде темага хамаарыштыр эртемнер аайы-биле докладтарны кылганнар. Оларның эң дээрелерин үнелээш, тускай дипломнар, ховар номнар-биле шаңнап мактаан. Ол шаңналды алганнарның бирээзи, Кызылдың № 5 школа-гимназиязының аныяк психолог-башкызы Лада Валерьевна Хертектиң «Ийистериң психологтуг онзагай шынар байдалдары» деп ажылы өскелерге бир-ле онзагай сонуургаңчыг болганын демдеглезе артык эвес боор.

Ийистер дугайында шинчилел ажылдары өске чурттарда бар-ла харын, а бистиң Тывавыста ол ажыл бир чаа чүүл дээрзин билзе чогуур. Бо солун болгаш нарын айтырыгны «сегирип» алган аныяк психологтуң дугайын, каксы-даа бол, номчукчуларга таныштырар бодаан ийик мен.

Лада Валерьевнаны чүгле таныыр эвес, чоок эдержир улус бис. Ол бойдус чурумалдыг хая-даштарлыг Теве-Хая суурунга 1969 чылда төрүттүнген. Ол школага өөренип чорааш, аажок шимченгир, спортчу оюннарга хөлчок ынак турган. Ол хол бөмбүүнүң маргылдаазынга киржип чорааш, бодунуң үези Хертек Орлан-оол-биле таныжа бергеннер. Аныяктар үр манатпааннар, оларның баштайгы дун божаан уруглары ийистер бооп төрүттүнгени ада-ие, дөргүлтөрелге улуг байырлал, өөрүшкү болган. Азиана, Азиата ийистер амгы үеде 8 класста эки өөренмишаан, танцы бөлгүмүнде чоруп турарлар. Кажан авазы ийи дугаар иштиг турда, ачазы ийиспейлеринден кымны манап турарын сонуургаарга, олары деңге «оол, кыс» дуңмалыг боорун харыылааннар. «Кыс дуңмавыстың чажын өрүүр, чараштаар бис, а оол дуңмавыс бистерни камгалаар кижи боор» — деп, Азиана, Азиата чугаалаар болганнар. Шынап-ла, чагыгбиле болган дег, оол, кыс ийистер Ариан, Арина 1994 чылда төрүттүнгеннер. Олар ам — 1-ги классчылар. Бо чылдың чазын, Улусчу чогаадылга бажыңынга аныяк талантылыгларның тускай мөөрейинге Ариан киришкеш, эң дээре эр роль дээш 1-ги черни ап шаңнаткан. Ийиспейлериң чедиишкиннери, эки өөредилге, сагылга-чуруму — ада-иениң улуг өөрүшкүзү, чоргааралы, оларның ажы-төл дээш ада-ие харыысалгазының түңнели-дир.

Бодум хуумда Лада Валерьевнаны кончуг аас-кежиктиг ие, божаан санында ийистээр, ховар, чараш таварылга деп үнелээр мен. Ынчангаш ооң ийистерин шинчилеп, бүгү-ле тала-биле кандыг байдалдыын херек кырында караа-биле көрүп тодарадыры солун ажыл болур. Ийистерни монозигит (дөмей) болгаш дизигот (дөмей эвес) деп эртем езузунда ылгап турар. Монозигит ийистер бот-бодунга аажок дөмей: арны-бажы-даа, аажы-чаңы-даа, кеткен идик-хеви болгаш оон-даа өске, а дизигот ийистер кады деңге төрүттүнзедаа, бот-бодунга көңгүс дөмей эвес болгулаар. Ынчангаш оларны өске кижилер ийистер деп билбес боор. А монозигиттерни өске кижилер белен ылгаштырып шыдавас болур.

Лада Валерьевна бодунуң ажылдап турары школазында 12 ийистерни, (оларның 7-зи тывалар, а 5-и орус ийис уруглар) шинчилеп, оларның ада-иезибиле быжыг харылзааны тудуп турар. А бүдүн Кызыл хоорайның школа-садиктеринде база бүгү республикада чеже ийистер барыл? Бо бүгү айтырыгны аныяк психолог келир үеде бодунуң ажылының сорулгазы кылдыр салып турар. Ийистер-биле республика чергелиг ажылдар, янзы-бүрү оюн-хемчеглер чоруттунар дээрзинге бүзүрел улуг.

Раиса ОНДАР,
дээди категорияның соцпедагогу, РФ-тиң Улус чырыдыышкынының тергиини.

ЧОГААДЫКЧЫ КОЛЛЕКТИВ

Эрзин кожууннуң Нарын ортумак школазы 2001 чылда 60 харлаан. Чоокшулап ораргала, школаның даштында каас-чараш чураан чурук көстүп келир. Ол ону аажок аян киирип турар. Юбилейин демдеглеп турган школа ындыг-ла ыйнаан деп бодап кирип ордувус. Школаның иштин сонуургап көргеш, оон-даа магададывыс. Коридорун чараш өңнүг дозубиле дозулаан, каас-чараш улуг люстраларның чырыын чүү дээр! Чылыг системаларының батареяларын кылаңайнып турар ак дозу-биле чаап каан. Делгем коридорнуң улуг соңгалары нарын ак тюль-биле шыптынган. Ханаларда школаның амыдыралынга тураскааткан ханасолуннар, стендилер. Эртем аайы-биле кабинеттериң дериттингени дыка эки. Класстарның ханаларын чараш өңнүг тускай саазыннар-биле (обой) чыпшырып каан. Бир-ле бичии ордужугаш деп болур. Арыг-силии аажок. Чеже кедээ школаларга бо ажылдап чорааш четпедивис дээр. Нарын ортумак школазын шуут онза чарашсындывыс.

Өгге кирген кижи өгнүң ээлери-биле таныжып чугаалажыр болгай, бис база школаның директору, өөредилге эргелекчизи-биле чугааны эгеледивис. "Магалыг чараш школалыг улус-тур силер" — дээривиске, тайылбырладылар. «Боттарывыстың кызып турган, септеп-селип, камнап турарывыс ындыг. Оон башка чаңгыс-даа катап капитал септелге кылбаан школа-дыр. Чаъстай бээрге, дээвииривис дамдылай бээр, шалавыс шагда ирээн. Үш чыл дургузунда капитал септелге дээш туржуп келдивис, ам харын чаа 2002 чылда бүде бээр боор, ол айтырыывыс». Директор Римма Маадыровна өгнүң езулуг херээжен ээзи болуп, эрги-даа болза, чаа, чараш кылдыр школазын ажыглап, камныг ээлеп турарын херек кырында көрүп бүзүредивис. Ол 24 чыл улус өөредилгезинде ажылдап турар, дээди категорияның башкызы: Директорлап сес чыл ажылдап турар.

Кижизидилге ажылының талазы-биле директорнуң оралакчызы Нонна Васовна Күндүү солун ажылды өөреникчилерибиле кылып турар. «Хамаарышпас хоорай» школада тургустунган. Ук хоорайның мэри бар, мэрия комитеттерлиг, редакциялыг, полициялыг, культура ордулуг. Өөреникчилер ынчаар адыр аайы-биле амдан эгелеп удуртур-башкарар ажылга чаңчыгып, харыысалганы чүктеп өөренип, чогаадыкчы чоруун көргүзүп турар. Бот-башкарнып чаңчыгарынга ол чорук улуг рольдуг дээрзи чугаажок.

Уруглар школа чанында участокка, «Челээш» күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагеринге, картофель, ногаа аймаан чылдың-на олуртуп, ажаап, рон хөй дүжүттү ап турар. Интернадынга дужааган дүжүдүнүң артыкшылдыын хөй уругларлыг өг-бүлелерге үлеп бээри чаңчылчаан. Чайны өттүр ажылдаан уругларга ол езулуг шаңнал ышкажыл. Школаның дузалал ажыл-агыйы шыырак: 250 шээр малдыг, ооң 150-и төрүүр хойлар. 5-6 инектиг. Аъттыг турган, оозун оор алгаш барган. Оор-сук эвес болза, шээр малы оон-даа хөй турар турган.

Нарын ортумак школазының спорт залы кожуунда эң-не улуу. Кожууннуң адын камгалап, янзы-бүрү спортчу маргылдааларга колдуунда нарынчыларның командазы киржип турар апарганында ужур-ла бар. Ооң доозукчузу Аяс Соян кикбоксинге делегей чемпиону болганынга нарынчылар чоргаарланыр.

Школа коллективи уругларның билиин бедидер, эртемче сонуургалын күштелдирер сорулгалыг ажылдап турар. Бо школаның баазазынга Балгазынның профтехучилищезиниң филиалы база ажылдап турган. Уруглар школаны доосспушаан, трактористиң, бухгалтерниң мергежилин чедип ап турган. Эрткен чылын 12 кижи тракторист мергежилдиг болган. Коллективте дээди категорияның 7 башкызы бар. Елизавета Александровна Ендан, Лариса Сергеевна Чойдуп, өөредилге эргелекчизи Аймаа Каң-ооловна Нордуп болгаш өскелер-даа коллективтиң хүндүткелин чаалап алган. Өөреникчилерге быжыг билигни берип турар. Эки ажылы-биле башкылар Н.В. Күндүү, А.К. Нордуп категория дужаап турган, (автоматически) дораан 1-ги категорияның башкылары болган. Ол хире чогаадыкчы ажылдап турар болганы ол.

Шыырак башкыларның өөреникчилери база ындыг болур. Шолбана Серээдар 1999 чылда школаны мөңгүн медаль-биле доскаш, Санкт-Петербургтуң Полярная академиязында өөренип турар. 2001 чылдың доозукчуларының 48 хуузу дээди өөредилге черлеринче кирип алган.

Нарын ортумак школазының музейиниң эргелекчизи Ольга Эртинеевна Шактар — бодунуң бо хүлээлгезин ак сеткилдиибиле күүседип чоруур, школазынга, ооң төөгүзүнге, чаңгыс чер-чурттугларынга езулуг сагыш-сеткилинден бердинген кижилериң бирээзи. Ооң музейинде чүнү чок дээр. Ылаңгыя школаның баштайгы башкылары, удуртукчулары, өөреникчилериниң дугайында стендилер, төөгү-биле холбашкан чуруктар, экспонаттар дыка солун. Улуг аңчы Чооду Балчыыламның чазын көргеш, ам-даа быжыын улус кайгаар. Ону 1945 чылда Өге-Мөрен ыдыктыг дагга аңчы өлүрүүнүң бетинде чажырып каан. Оглунга ону чугаалаан, чогум кайдаазын айтып четтикпээн. 50 чыл эрткенде, ону дилеп чоруп турган, оглу 1995 чылда куй иштинден тып эккелгени — кайгамчык солун төөгү.

Нарын ортумак школазы 1999 чылда бүгү Россияның «Чылдың школазы» мөөрейге лауреат болуп, «Чылдың школазы-99» деп диплом-биле шаңнаткан. Ону школаның директору Р.М. Нурзатка мөөрейниң жюри даргазы, «Педагогический вестник» солуннуң кол редактору Л.И. Рувинский тывыскан. Ажылынга ынак, оон сагыш-сеткили езулуг таалалды ап чоруур бо школаның башкыларынга ол — езулуг төлептиг шаңнал. Чаа 2002 чылда оон-даа чедиишкинниг ажылдаар сорулгалыг башкыларга улуг-улуг тиилелгелерни күзеп каалыңар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
«Шынның" корр.

ЧУРУКТА: уруглар компьютер клазында.

“Күш-культуржу шимчээшкинни чон аразынга массалыг болдурар, спортчуларның арга-дуржулгазын бедидер”.

(Чазак Отчедундан).

ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫНГА КИРЖИР ДИЗЕ...

2000 чылда Сидней хоорайга (Австралия) Олимпий оюннарынга республика чонунуң сонуургалын, деткимчезин ап турар спорттуң хевирлеринге (ча адарынга, хостуг хүрешке, бокска) тыва спортчуларны белеткээрибиле 1997-2000 чылдарда ТР-ниң Спорткүркомитеди олимпийжи белеткел төвүн тургускан. Салдынган кол сорулга – Олимпиадага бистиң республиканың төлээлерин киириштиргеш, шаңналдыг черлерни чаалап алыры турган. Улуг мөөрейже чүткүлдүң барымдаазы 1996 чылда Атланда хоорайга (АКШ) болуп эрткен Олимпий оюннарынга Чечен-оол Монгуштуң хостуг хүрешке дөрткү черни алганы, Елена Тутатчикованың ча адарынга киришкени болур.

Тыва Республиканың Чазаа олимпийжи спортту күрүне политиказының чугула көскү кезээ деп көрүп турар. А Олимпий оюннарынга чедип алдынган тиилелгелерни ниити национал болуушкун деп көрүп турар болгаш ынаар улуг кичээнгейни салып турар. Ынчанмыже Тываны төлээлеп, Сидней хоорайже чаңгыс-даа спортчу барбаан.

ТР-ниң Спорт комитединиң Олимпийжи белеткел төвү олимпий оюннарынга чедир дөрт чыл дургузунда республиканың спортчуларын белеткээр ажылды анализтеп, өөренип көргеш, кылдынмаан ажылдарны тодараткан. Ол чүл дизе республиканың спортчуларын эң чугула маргылдааларга белеткээриниң программазын тодаргай болгаш бодамчалыг кылып албаанында. Спорт талазы-биле тускай эртемниглер-биле дугуржуп албайн, спортчуларның боттарының болгаш тренер башкыларның арга-дуржулгазын өөренип көрбейн, ханы уткалыг план тургузуп албаанында. Ол ышкаш арга-дуржулгалыг спортчуларны солуур аныяк перспективтиг спортчуларның ажылын үнелеп көрбээнинде. Бир эвес кандыг-лабир чылдагаан-биле арга-дуржулгалыг спортчу шилилге маргылдааларга чедиишкин чок киришкен таварылгада, оларны солуптар аныяк спортчулар курлавыры чок болуп турар. Оон аңгыда дөрт чыл белеткел үезинде арга-дуржулгалыг спортчулар боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны тодаргай билбес болганында. Сорулгазын, үзелбодалын чүгле Олимпий оюннарынче угландыргаш, чоокку келир үениң Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларынга кол күжүн үндүрерин уттуп алыры база чылдагаан. Чурттуң шилиндек командазынче кирип алгаш, аңаа быжыгып артып калырын база өөренип көрбээн. Оон ыңай тренер башкылар боттарының ажылының отчедунга чүгле өөреникчилериң чедип алган көргүзүглерин бадыткаарынга өй бооп турар. Спорттуң кандыг-бир хевирин хөгжүдеринге харылзаа база херек болгай, а ол ажыл база багай деңнелде чоруп турар. Өске девискээрлерде шыырак спорттчу школалар-биле олимпийжи белеткел төптери-биле чогаадыкчы катай ажылдажылга база чок болуп турар.

Тыва Республикада спорттуң байдалын ТР-ниң Спорт комитединиң Олимпийжи белеткел төвү өөренип көргеш, 2001-2004 чылдарда спортчуларның, тренер башкыларның, спортчу удуртукчуларның мурнунга тодаргай сорулганы салган.

2001 чылдың планында 5 үүл кирип турар. Ында айытканы болза чурттуң Олимпийжи чыынды командазынче 19-24 харлыг кордакчыларны белеткээр. Россия делегей чергелиг маргылдааларга белеткелдерни республиканың спортчу хемчеглер планы-биле бир деңге чорудар.

Келир үелиг аныяк спортчуларны илередир, оларны магабот сайзыралының талазы-биле болгаш мораль-психологтуг талабиле белеткээр. Календарь план езугаар Россияда спорттуң аңгыаңгы хевирлеринге чедиишкинниг киржир.

Республиканың спортка шилиндек кол командазын эт-херексел болгаш спортчу идик-хепбиле хандырары чугула черни ээлеп турар.

Чыл санында-ла январь 1-ниң хүнүнге чедир Олимпийжи белеткел төвү тускай угланыышкынныг программаның күүселдезиниң дугайында ТР-ниң Спорткүркомитединиң мурнунга отчедун бээр болган.

2004 чылда Афины хоорайга (Греция) болуп эртер олимпий оюннарынга бистиң республиканы төлээлеп киржир спортчулар көстүп келир дээрзинге идегел улуг. Амдыызында Олимпийжи белеткел төвү 2004 чылда Олимпий оюннарынга киржип болур келир үелиг спортчуларның даңзызын тургускан. Ында Атланда хоорайга болуп эрткен Олимпий оюннарының киржикчилери: Чечен-оол Монгуштан, Елена Тутатчиковадан аңгыда, бокска: Айыжы Айдаш, Монгуш Күдер, Натпит-оол Айдыс — оларның тренер башкызы Шолбан Дандар, тренер башкы Илья Шивит-Хуурактың өөреникчизи Чиңгис Күжүгет. Тренер башкы Анатолий Солагайның өөреникчизи Шолбан Сундуй, Афанасий Чучуновтуң өөреникчизи Родион Хертек кирип турар. Хостуг хүрешке: Биче-оол Буян, Чейнеш Бүрбү, Аяс Делгер-оол, Лариса Ооржак, Мерген Санаа, Артыш Томбулак. Ча адарынга: Евгений Ондар, Михаил Оюн, Юрата Оюн. Дзюдога тренер башкы Вячеслав Монгуштуң өөреникчизи дзюдога РФ-тиң спорт мастери Аяс Монгуш кирип турар. Ынчанмыже бо даңзыга хамаарыштыр өскерилгелер база туруп болур.

2001 чылдың декабрь 18-те 2004 чылда олимпий оюннарынга спортчуларны белеткээрибиле Тыва Республиканың Чазаа доктаалды хүлээп алган. Ында айытканы болза 2002-2004 чылдарда ТР-ниң Саң-хөө яамызынга республика бюджединден тускай угланыышкынныг программа езугаар олимпий оюннарынга спортчуларның белеткелин акшаландырарын дааскан. Ол талазы-биле оргкомитет тургустунган. Ону ТР-ниң Чазак Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар А.Т.Конгар башкарар.

Игорь ДАМДАК.

Николай КУВЕЗИН — спорт мастеринге кандидат

ХОЛ БӨМБҮҮ — МӘӘҢ АМЫДЫРАЛЫМ

Сөөлгү үеде хол бөмбүүнге чоннуң сонуургалы аажок көдүрүлген. Ооң бир херечизи – Президентиниң шаңналы дээш маргылдаа. Ам хол бөмбүүнүң хоочунунга сөстү бердивис. Ооң бирги кезээ эрткен чылдың декабрь 11-де №144 «Шын» солунга үнген.

II.

1960 чылда Тывага спорт ниитилелдери: «Урожай», «Спартак», «Трудовые резервы» тургустунуп келген. Ынчангаш ниитилелдер маргылдааларны боттарынга эрттиргеш, эң сөөлүнде шыырак дээн чыынды команданы республика маргылдааларынче үндүрүп турган. Ооң түңнелинде республиканың бирги чери дээш маргылдаа кончуг чидиг спортчу демиселдерге эртип турган. Аңгыаңгы чылдарда «Динамо», «Урожай», «Спартак», «Трудовые резервы» деп ниитилелдер чемпион аттарны тиилеп ап турган чүве. «Спартак» командазын каш удаа капитаннааш, республикага дөрт удаа чемпион болганывысты сактып чоруур мен. Спортчу ниитилелдер бүрүзүнде боттарының шыырак ойнакчылары хөй. Оларга: К.Даржаа, Д.Тальянов, А.Осердцов, В.Агбаан – динаможулар. “Спартак” ниитилелден: Н.Кувезин, В.Шариков, Ю.Иванов, “Урожай “ ниитилелден: М.Мөңге, Д.Мөңге (алышкылар), Н.Намдан, Н.Кылын-оол, Д.Монгуш, С.Ооржак. М.Коңгул-оол, В.Паршин, К.Дөтпе, С.Самдан, М.Амырдал, А.Шыгжал. «Трудовые резервы» ниитилелден: В.Пахоруков, П.Шашков, Ч.Маговал, Түлүш болгаш өскедаа спортчулар бар.

Бир эвес ойнакчыларны сайгарып көөр болза, зона-даа, республика-даа чергелиг оюннарга тергиидеп турган кижилер бар. Олардан А.Кумаяктың подачазы, В.Шариков – эң шыырак халдакчы (196 см.) Ю.Иванов эң бедик болгаш чиик шураар, бажыбиле баскетбол четкизинге чедип турар, К.Даржаа – эң шыырак көдүрүкчү, Н.Намдан оюннуң шуптузунга десги чараш ойнаар, Н.Кылын-Ат – эң шыырак халдакчы.

Спорт ниитилелдери республикадан дашкаар боттарының зоналыг маргылдааларынга салбыр аайы-биле маргылдааларга доктаамал киржип, багай эвес көргүзүглерлиг бооп турган чүве. 1960 чылдарның төнчүзүнде спартакчылар Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоналыг маргылдааларынга доктаамал киржип турган. Мен аңаа капитаннап ойнап чораан хоорайларымны ам-даа утпайн чор мен. Владивосток (ийи катап), Хабаровск, Благовещенск , Комсомольск-на-Амуре, Чита, Улан-Удэ дээш, өске-даа хоорайлар бар. «Спартактың» адын мен, В.Шариков, Ю.Иванов, В.Соколов, В.Бабкин, Б.Коренков, Л.Седип дыка үр камгаладывыс.

Ол үеде көдээниң спортчулары база багай эвес түңнелдерлиг болуп турган. Олар база Сибирьниң хоорайлары, Томск, Кемерово, Барнаул, Красноярск болгаш өске-даа хоорайларга болуп турган зона маргылдааларынга доктаамал киржип турган. 1967 чылда Томск хоорайга түңнел дөрт команданың санынче кирген. Ынчан «Кежээки Томск» деп солунга олар дугайында мынча деп бижип турган. “Бир эвес Кемеровонуң халдаашкыны биле Тываның камгалалын каттыштырыптар болза, кандыг күштүг команда үнүп келир ирги...” дээн.

Ынчан көдээ спорттуң адын В.Пахоруков, К.Ондар, В.Паршин, К.Дөтпе, С.Ооржак, С.Монгуш камгалап чораан. «Трудовые резервы» (СПТУ-1, тренери С.Аракчаа) командазы база боттарының салбыр аайы-биле маргылдаазынга киришкеш, багай эвес түңнелдерлиг болуп турган. Олар Красноярск хоорайга чемпионнаан, Барнаул хоорайга база түңнел оюнга киришкеш келгеннер. Ынчангаш 1972 чылда республиканың чемпиону болганнар. 1973 чылда

ЧУРУКТА: республикага чемпионнаан педагогика училищезиниң командазы

«Динамо» командазы Улан-Удэ хоорайга боттарының зона аайы-биле маргылдаазынга киришкен. 1972 чылда Кызыл хоорайга Урал, Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк командаларының киржилгези-биле херээжен спортчулар аразынга маргылдаа болуп эрткен. Маңаа бистиң көдээ спортчуларывыс багай эвес ойнааш, 10 командадан 7 дугаар черже үнгени багай эвес көргүзүг деп бодаар мен. Чемпион атты Оренбургтуң командазы чаалап алган. Ол-ла чылын бистиң «Урожай» спорт ниитилелдиң командазы (сельхозтехникум — тренери Н.Кувезин) РСФСР-ниң көдээ спортчуларының Кубогу дээш Башкир АССР-ниң командазын хүлээп алгаш, 3:1 санга уткаш, улаштыр түңнел оюнга Благовещенск хоорайга барып ойнааш, 3:2 санга уттургаш, оон ыңай ойнаар аргажок болган. Бистиң хоорайга ол үеде «Геолог» командазы тергиидеп турган. Олар республиканың каш дакпыр чемпиону турган. Бо команда девискээр талазы-биле маргылдааларга доктаамал киржип, шаңналдыг черлерни ап турган. Мен база бо команданың кежигүнү болуп киржип турдум. Минусинск хоорайга ойнааш, бир катап чемпион болгаш, үш катап ийи дугаар черлерни алдывыс. Геологтарның херээжен командазы база шыырак ойнаар турган. Олар шаңналдыг черлерни доктаамал ап келген. Ол командага М.Вареник, Л.Изендеева, Г.Добрянская, П.Коренкова, Н.Фунтикова, В.Севээн ынчаарда ойнап турган.

Эң-не солун уттундурбас чүве болза 1975 чылда бистер Омск хоорайга РСФСР-ниң улустарының аразынга (Сибирь зоназы) спартакиадазынга киришкенивис болур. Аңаа Сибирьниң область, крайлар, республикаларындан эң шыырак чыынды командалар киришкен. Бир дугаар ужуражылгага бис Иркутскиниң командазы-биле ужураштывыс. Омск хоорайда өөренип турар бистиң студентилеривис бистерни деткиирибиле Баранов аттыг заводтуң улуг залынга чыглып келгеннер. Ол үеде команданың капитаны турган мен. Ол оюнга сан талазыбиле мурнай берген бис, а аарыкчылар бистерни деткип чиңейни-ле берген. Ынчалзадаа ол оюнга уттуруп алдывыс. Иркутск командазы ынчан РСФСР-ниң чемпиону турган. Ук команданың кежигүннеринде: 6 спорт мастери, 2 кандидат, 1 делегей чергелиг спорт мастери ойнап турган. Бистен өске командаларны олар шуптузун уткаш, чемпион болган. Ийи дугаар черни Омск, үш дугаар черни Новосибирск командалары алдылар. Чогум бистер өске командалар-биле барык деңнетутчуп турдувус. Ынчангаш амга чедир сагыжымга четпес чүве — бисте үндезин баазалыг команда чок. Бисте чогум хол бөмбүүнге талантылыг оолдар бар, ону чүгле чаңгыс черге мөөннеп белеткээр болза эки. Бо айтырыгны мен ол үеде көдүрүп турган мен. Обком партияга чеде бергеш айтырарымга, олар менээ «... азырадыкчы хөөнүңер чидириңер» дээш мени үндүр сывырыпканы хомуданчыг болуп артып каан.

Ол үеде ССРЭ-ниң спорт комитединден бир төлээ келгеш, Кызылга Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң эң шыырак дээн командаларының түңнел алды дугаар оюнун эрттирерин дилеп келген чүве. Мен ол кижи-биле эдержип алгаш, обком партияга барып кирдивис. Агитация болгаш пропаганда килдизиниң эргелекчизи Николай Дамбаевич Шиирипейге киргеш, чугааладым: «Биске дыка ажыктыг, ам артында өөренип алыры-биле улуг хол бөмбүү болур-дур. Ында мастерлер база ойнап турар чүве-дир. Маңаа ойнаарын чөпшээреп көрүңер, дарга» — деп диледим. Дарга турган: «Чок, хоржок, сессия болур чүве-дир» — дээш ойталап каапкан. Ынчан Москвадан келген төлээ бистиң «Херел» спортзалын көргеш, ажырбас деп ону дериринге бүрүн дузаны чедирерин аазап турду. Шак мындыг харыы алгаш, ол кижи Москваже долгаан. Оон эгелеп-ле Москва биске хол бөмбүүнүң талазы-биле дузалавайн, бис-биле чугаа кылбайн турду. Мен база иштимде хомудап, чоорту идепкейлиг чоруум өшкени ол чүве.

СЫГЫТ-БИЛЕ ТЫН АЛЧЫР

Дыл кандыг-даа нацияның салым-чолу, ооң турар-турбазы-биле сырый холбашкан болур. Бистиң Тыва Республикада орус болгаш тыва дылдарны күрүне дылы кылдыр үндезин хоойлу езугаар бадылап каан. Күрүне дылының эрге байдалы дээрге-ле ооң ниитилел болгаш культура талазы-биле эрге-хүлээлгезин калбартыры-дыр. Амгы үеде тыва дыл орус дылга чергелештир бодунга хамаарышкан функциязын канчаар күүседип турарын өөренип көөрү солун.

Дыл эртемнериниң доктору Сат Шулуу тыва дыл — күрүне харылзааның база чечен чогаалдың дылы деп бодунуң номунда бижип турар. Мен орта чоргаарланып чоруур мен. Бодумнуң тыва дылымга орус улустуң улуг чогаалчызы А.С.Пушкинниң "Евгений Онегин" деп чогаалын Сергей Бюрбюнуң очулгазындан номчааныымны канчап уттур мен. Оон ыңай Н.В.Гогольдуң, И.С. Тургеневтиң, Л.Н.Толстойнуң, А.П.Чеховтуң, А.М.Горькийниң, М.Ю.Лермонтовтуң болгаш өскелериң-даа чогаалдарын тыва дылга номчаннар хөй. А ол ышкаш тыва чогаалчылар: С.К. Токаның, С.Сарыг-оолдуң, С. Пюрбюнуң, К.К-Э.Кудажының чогаалдарындан дыка чараш овур-хевирлерни, философчу уран-мерген бодалдарны номчуп болур. Бо дээрге мээң тыва дылымның тывызыыдыр. Оон ам-даа хөй чаа үүлдерни манап чоруур мен.

Хостуг шактарымда хөл-шыдырааны ойнай бээр мен. Тывалап "Ша", "Ту", "Сот" болгаш "Ыт", "Оол" дээн сөстерни адап, ойнап чор мен. Тыва дылым байы ыя оон безин көстү бээр. Орус дылда ынчаар аңгы-аңгы адавайн турар.

Бо эртем-техниктиң сайзыраан үезинде телевизор, радио информацияны кандыг-даа ырак черге чедирип турар болгай. Мен бо чазын бир теле дамчыдылганы дыннап орарымга, ам 50 азы 100 чыл болганда, XXI векте, 200 муң хире кижилиг бичии нацияларның дылы чиде бээр деп турар болду. Ылапла ындыг үүве болза, бистиң бо тыва дылывыс база чиде бээр эвес бе деп, бодал кижи бажынга кирип келир-дир. Бир эвес бистиң тыва дылывыс оларның чугаалаанында ышкаш чиде бээр үүве болза, амгы тыва эртемденнер үвениң ужурун тып, эртем езу-биле ол айтырыгны өөренип көөрүн, ону болдурбас дизе, чүнү кылза экизин көрүп, хемчеглерни алыр үе келген боор. Азы "Кеди чоктан хербектенме" деп улустуң үлегер чугаазында ышкаш, шуут-ла орус дылче эрте дээре шилчип кирер апаар бе? Шынап-ла, бо сааржылга, чижилге үезинде дылдар база боттарының аразында чижип, демисежип турар-дыр.

Бистиң республикавыста хоорайда хөй кезиинде орустап, а көдээде кижилер тывалап турар болгай. Нацияның алдар адын, чоргааралын көдүрерде, ооң төрээн дылы улуг рольду ойнаар. Ооң ажыглалынга чаңгыс аай эвес чорук тыва кижилерни аңгы-башка болдуруп, берге байдалдарны тургузуп турар эвес бе. Кызылда чамдык албан, организация черлери хөй кезии тыва кижилер хуралда олурда-ла, орустап хурал эрттирип турары кымга-даа билдингир. Орус дылга чугаалаарывыс илдик чок, ону үнелээр, а тыва дылды үнелевээн хире бооп келир. Канчап билир, ынчап чоруй тыва дылдың хөрээ чок үүве-дир деп түннелге кээп болгай. Чамдык концерттерге өске нацияның артистери тыва ырны ырлай бээрге, бистерге кайы хире өөрүшкүнү, чоргааралды болдурар ийик, сактып болур бис.

Чылдың-на "Хүреш" болгаш "Совет Тыванның 5 чыл ою" аттыг стадионнарга аныяк-даа, хоочун-даа мөгелериң хүрежи Наадым, Май-9 дээш, өске-даа байырлал хүннеринде болуп турары өөрүнчүг. Стадионнарны долдур кырган, чалыы тыва кижилер орда-ла, мөгелер хүрежин эрттирерде, эгезинден эгелээш, төнчүзүнге дээр орустап турарын бодум арай эпчок деп бодаар мен. Ырактан чаладып келген аалчыларга билдингир, солун болзун дээш ынчап турар деп болур-ла ыйнаан. Ол аалчылар келирге, оларга Кызылдың, Тыванның тураскаалдыг черлерин чаңчыл болган байырлалдарын канчаар эрттирерин орустап, английлеп бижип каан номнарны "Орук айтыкчызы" деп ат-биле белекке берген турар үүве болгай. Олар ук келгени чоннуң амыдыралын, чаңчылын оон кончуг эки номчуп билип алган болур. Кайыдаа чурттарга баар болзувусса, олар ынчаар бисти уткуп хүлээп алгаш, боттарының байырлалдарын өске дылга эвес, боттарының дылынга чоргаарал-биле эрттирер-дир ийин.

Моол чоннуң Наадымынга барып ону өөренип көөр болза, хүрешке үүгле моол кижи хүрежир, өске нация улузун салбас. Ол моол чоннуң чоргааралы апарган.

Тыва мөге девий бээрге, көрүп орарга, "Эзир ышкаш эрес тывадыр" деп тывалап чугаалаарга безин ол мөге ужуп организыг апаардыр. Харын-даа мындыг байырлалдарны эрттирерде, тыва хүреш дугайын моол чондан өөренип ап, тыва чаңчылды сайзырадып, тывалап чоргаар чугаалап эрттирзе, кым-даа хомудавас боор. Байырлал аайы-биле тыва хүрешти эрттирерде, Наадымга, Май-9-ка, өске-даа байырлалдарга таарыштыр сценарийлерни чоп чогаадып болбас деп, ынчалза тыва дылдың тывызыы тыптып келгей.

Төптен национал школаларда боттарының дылын өөренирингe эвээш шак бээр. Бир эвес тыва дылды эки өөренип, ону ажыглаарынга сонуургалын көдүрер дээр болза, Чазак чери ону школаларга, училищелерге өөренирингe тускай шактарны немеп, республика бюджединге акшаны киирип, бадылап бээр болза улам эки.

Ам көрүп турарга, орус дылда кандыг-даа номнарны хөйну үндүрүп турар, безин чадаарда, эге класстарның математика номунда дүкпүнү санаар кылдыр бодалга чогаадып суг каан болур. Чамдык кижилер ол бодалга өөреникчилерге чараш эвес-тир деп турар. Каткы, хүлүмзүрүг аяны-биле кижизитпишаан, бодалганы бодазын дээни ол. Акты ак деп, караны кара деп шын амыдыралды көргүзер деп турарының чижээ-дир.

Тыва дылды турумчудар сорулганы тодаргай көрүп, чоогувуста турар тыва нация-биле төрелдешкек республикалар боттарының дылдарын канчаар камгалап чоруурун өөренип, харылзажып, дуржулгазын көрүп тургаш, тыва дыл талазы-биле ассоциацияны тургузуп алгаш, эртем ажылын, конференцияларны база тыва дылга планнап эрттирер болза, мээң тывызыксыг тыва дылым кайын чыдер, дыңгылдайлаан сыгыт-биле тын алчып чоруур боор оң.

Ам удавас бүгү чоннуң улуг чизези бистиң чуртувуска болур. Орта бистиң Тыва Республика иштинде чурттап турар кижилерге хамаарыштыр (чизе айтырыында чок-даа болза) немелде айтырыгларны киирип тургаш, Тывада чеже тыва кижилер төрээн дылын орус дыл деп санап турарыл, чежези орус дылды эки билирил, чежези орус дыл билбезил, а орус кижилерден чежези тыва дылды билип турарын тодарадып алыры артык эвес деп бодаар мен.

Алдын-оол ОНДАР.
Кызыл хоорай.

Дыл дугайында

КӨДҮРҮП ТУРАР АЙТЫРЫГЛАРЫМ

Саналдар, бодалдар

Кандыг-даа күрүнениң дылы — ооң күчүлүг чепсээ-дир. Чаңгыс эвес, а ийи, харын үш-даа күрүне дылдыг чурттар делегейде бар. Чижээ, Швейцария деп улуг эвес чурт деңгергелиг үш күрүне дылдыг: француз, немец болгаш итали дылдар. Ынчаарга Тыва Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) езугаар бистиң республика ийи күрүне дылдыг: тыва болгаш орус дылдар.

Тыва дыл — Азия чурттуг улустарның эң-не байлак болгаш күштүг дылдарының бирээзи деп санаар мен. Тыванның баштайгы национал үжүк-бижиин чогааткаш, 1930 чылда ажыглалга киргени-биле холбаштыр төрээн дылывыс шапкын хөгжүлделиг болган: "Шын", "Хостуг арат", "Арэве шыны" солуннар, чаа сеткүүл, элээн каш номнар ынчаарда тыва дылга үнүп эгелээн.

Литературалыг төрээн дылывыс сөөлгү он ажыг чылдар дургузунда улуг бергедээшкиннер турза-даа, бурунгаар базымны кылып, улам-на сайзырап турар. Ооң тодаргай барымдаазы: республиканың "Шын", "Эне сөзү", "Тыва Республика", "Тыванның аныяктары", "Сылдысчыгаш" солуннары, Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожуннарда районнар аразының солуннары, а ол ышкаш "Башкы" сеткүүл, "Улуг-Хем" альманах, эвээш эвес номнар тыва дыл кырында парлаттынып турар. Ындыг-даа болза, тыва дылдың хөгжүлдезинге шаптараазынныг моондактар сөөлгү чылдарда бар апарган.

Бирээде, тыва дылдың арыг болурун хандырар, ону бокталдырбазын кезээде магадылаар айтырыг амгы үеде чидии-биле тургустунуп келген деп санаар мен. Радионуң, телевидениениң чамдык дамчыдылгаларын, хуралдарга бедик албан-дужаалдыг безин аныяк кижилериң чугааларын, илеткелдерин дыннап олурарга, төрээн дылывысты бокталдырар чыгыы сөстер дыңналыр-дыр. Чижээ, "саар инектерни грубые чемнер-биле азырап тур бис" деп чугаалар телевидениениң безин дамчыдылгазынга дыңналы бээр-дир. Хуралдарга тыва дыл кырынга илеткел кылган азы санал берген чамдык даргаларның безин чугаазында "102 процент күүсеткен", "Дээди өөредилге черлеринге киреринiң экзаменнери удавас эгелээр" деп сөстер дыңналыр-дыр. Ынчаарга "процент" деп орус сөстү хуу, "экзаменнерни" — шылгалдалар деп чугаалаар ужурлуг болгай. Тыва дылга чугаазынга чамдык кижилер орус сөстерни үүге холуп турарыл дээрге, аныяк ажылдакчылар орус дыл кырынга чугаалап чаңчыга бергенинде деп демдеглээр апаар. Амгы үеде аныяк тыва ажылдакчыларның орус дылды эки билири Тыванның культура хөгжүлдезинле улуг чедиишкин-дир деп санаар апаар: Россияның болгаш делегейниң эртем-техниказының алдын эртинезинче дүлгүүр — орус дыл болгай. Ындыг-даа болза аныяк ажылдакчылар, харын бүгү тыва оолдар, уруглар төрээн дылын хүндүлевишаан, тыва дыл кырынга шын чугаалаарынга, бижиирингe чаңчыккан турары күзенчиг.

Шаанда, Тыва Арат Республиканың үезинде, тыва дылды аажок хүндүлээр, үнелээр турган. Тыва болгаш орус дылдарны өөренир бөлгүмнер ТАРН ТК-ның, ТАР Чазааның чанынга ажылдап турду, тыва дылды билир орус ажылдакчыларны мактаар, оларга ийи дакпыр шалыңны безин төлеп берип турган. Тыва дылды тергиин эки билир Михаил Иванович Пахомов, Григорий Викторович Иванов — олар Тыванның хүндүлүг кижилери болуп турган. Республиканың үстүкү хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнары амгы үеде тыва дылды үнелевейн турар деп санап болбас. Тыва дыл дугайында бистиң республиканың тускай Хоойлузу база бар болгай. Ындыгдаа болза төрээн дылын хүндүлээр, үнелээр, хумагалаар дугайында суртаал ажылын аныяктар ортузунга четпес чорудуп келген уржуунда, төрээн дылын билбес безин аныяк тыва оолдар, уругларның бар апарганы чажыт эвес болгай. Ынчаарга тыва дылды бокталдырбас дугайында айтырыг төрээн дылывыстың хөгжүлдезинге чугула черни ээлээр ужурлуг.

Тыванның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң үезинде ооң директору Ю.Л.Аранчын даргалаан терминология комиссиязы доктаамал ажылдап, тыва дылдың хөгжүлдезиниң чугула айтырыгларын шиитпирлеп турган. ТР-ниң Чазааның чанынга тургускан ол комиссияның составын чаартып, катап ажылдадып эгелээрин республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институдунга, ТР-ниң хамаарышкан яамыларынга, комитеттеринге саналдап тур мен.

Ийиде, кандыг-даа дылды сайзырадырынга словарь улуг рольду ойнаар болгай. ТАР-ның үезинде "Орус-тыва тойул бижик" деп словарь турган. Ону номчуп, өөренип, ажыглап чордум. Ынчаарга орус-тыва словарыларны Тыванның дыл эртемденнери чогаадып, парладып каан. Республиканың сураглыг эртемденнериниң бирээзи Доруг-оол Алдын-оолович Монгуштуң тургусканы "Орус-тыва өөредилге словары" база бар. Ындыг-даа болза тыва-орус баштайгы словарьны үжен ажыг чылдар бурунгаар, тодаргайлаарга, 1968 чылда, Москвага парлаан. Ынчалзажок ол словарьны үүгле архив черлеринде көрүп болур. Ынчаарга тыва-орус словарь чок болганда, бистиң аныяктарывыс төрээн дылын орус дыл-биле шууштуруп өөренир аргазы чок болуп турар. Ынчангаш тыва-орус словарьны канчап-даа тургаш парлаарын чедип алыры эргежок чугула деп санаар мен.

Үште, орус дылдан тыва дылче шын очулганың айтырыы кичээнгейниң төвүнге турар ужурлуг. Үүге дээрге орус дыл бодунуң ээлчээнде тыва дылды байыдып келген болгаш байыдып-даа турар. Чижээ, трактор, комбайн, автомашина деп сөстер шуут тыважый берген. Шаанда автомашинаны чычаан азы оттуг-терге, самолетту — ужар-хеме деп очулдургаш, тывалар ол сөстерни ажыглап турган. Орузундан тыва дылче очулдурары нарын, харын барык болдунмас сөстер база бар. Безин чадаарда, гуманитарлыг шинчилелдер деп сөстерни үү деп очулдурарыл? Ол ышкаш республикада черлер аттарын хажытпайн, орус дылга шын бижиирингe кичээнгейни угландырары черле үүлдүг боор. Чижээ, Бии-Хем деп тыва сөстү орус дылга Пий-Хем, Тожуну — Тоджа, Чөөн-Хемчикти — Дзун-Хемчик, Барыын-Хемчикти — Барун-Хемчик деп хажыдыр бижип турарын шын эвес деп санаар мен.

Дөртте, тыва дылды өөренир курстарны азы бөлгүмнерни Тыва Республиканың Чазааның, доктаамал ажылдаар Хоойлужудулга палатазының чанынга, кожуннар болгаш хоорайлар чагыргаларынга моон соңгаар организастаары черле үүлдүг болур деп бодаар мен. Тыва дылдың аталдарын бедидериниң, ооң чугаа культуразын сайзырадырының бир аргазы ол болур ийик.

Беште, 1921-1930 чылдарда ТАР-ның албан бижиктерин моол дыл кырынга эрги моол үжүкбиле кылып турган. Тыва төөгүзүнде чугула ол архив документилерин амга чедир тыва дылче бүрүнү-биле очулдурбаан. Ынчангаш Моолга өөренип турган тыва лама башкыларның киржилгези-биле ол документилериниң моол дылдан тыва дылче очулгазын организастаары, эртемшинчилел ажылдарын чорудары эргежок чугула. Бо ажылды Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институду башкарар боор деп идегээр-дир мен.

Алдыда, тываларның шаандан бээр сарыг шажынга (буддизмге) үүдүлгезиниң дугайында эртемден төөгүүчүнүң үүлү республика солуннарынга элээн каш чылдар бурунгаар парлаттынган. Ол үүлдү ам үүге сактып турарым ол? Үүге дээрге тыва дылдың хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны автор көдүрген үүве. Сарыг шажынга тывалар шаандан бээр мугулай үүдүп чораан деп, эртемден шын бижээн. Үүге дээрге ламалар судурну тибет азы моол дылдар кырынга быдырадыр номчааш, очулдурар эвес. Ынчангаш чогум үүнүң дугайында мөргүл болганын тывалар билбес турган. Сарыг шажынга тываларның мугулай үүдүүрү бистиң бо хүннеривисте база уламчылап турар чадавастыр. Мындыг мугулай үүдүлге тыва дылдың культуразын хөгжүдеринге дөгүм болбас деп бодаар мен. Ынчангаш хүндүлүг ламалар номчаан номналының утказын чыылганнарга допчулап-даа бол, тайылбырлап бээри күзенчигдир. Мен бодум кандыг-даа шажынга үүдүвес кижи мен, ынчалзажок делегейде шажыннарны, шажын-үүдүлгелиг кижилериң сагыш-сеткилин хүндүлээр мен.

Чедиде, тыва дылдың хөгжүлдезиниң бо болгаш өске-даа чугула айтырыгларын сайгарып көөр сорулгалыг эртем-практиктиг конференцияны 2002 чылдың сөөлгү чартыында Кызыл хоорайга эрттирерин республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институдунга саналдап тур мен. Мээң бо саналымны ТР-ниң Чазаа, хамаарышкан яамылары, комитеттери деткиир боор деп идегээр-дир мен. Конференцияның темазын мынчаар адап болгу дег: "Тыва дыл хөгжүлдезиниң амгы байдалы болгаш моон соңгаар сорулгалары". Моолда тыва чурттакчыларлыг аймактар төрээн дылын моол азы казак сөстер-биле бокталдырбайн, арыг хевээр арттырып алганын билир бис. Эртем-практиктиг конференцияга Тывадан ырак эвес аймактарның бирээзинден оода-ла бир төлээлекчи чалаары күзенчиг-дир.

"Шынның" бүгү номчукчулары! Дыл эртемденнери, ыланғыя кожуннарда, сумуларда дыл башкылары! Мээң бо үүлүмче кичээнгейни салырын, санал-оналдарны киирерин улуубиле диледим.

Алексей ДҮГЕРЖАА.
Хоочун журналист.

ТАНЫЖЫҢАР: дээди эртемниг сайгарлыкчы

Бай-Тайга кожууннуң төвү Тээли суурда хуу садыглар-ла хөй. Оларның аразында кайы садыгда бараан өртээ эң чиигил дээрзин чурттакчылардан айтырган мен. Кызылдан келген хирезинде, чиик өртектиг садыг айтырар, кандыг кончуг кээргенчиг кижи боор деп-ле бодаан боор, бир уруг менче чиктии кончуг көргеш: «Көп-Сөөк» садыында чүгээр боор ийин оң» – диди.

Ол-ла айтырыгны Бай-Тайганың кожуун чагыргазының даргазының социал хандырылга талазы-биле оралакчызы С.И.Сулай-оолга салган мен. Ол база-ла: «Ийе, улустуң чугаалап турары шын. «Көп-Сөөк» садыының бараанныры өскелерниинге көөрде, чиик» – деп харыылады.

Ук «Көп-Сөөк» садыының ээзи-биле ужуражыр күзел меңээ тыпты берген. Бараанының өртээн чиигедип турарын бодаарга, хөйнү көрген, көдүрбээн хөнээ чок угбай-ла боор деп бодап бар чор мен. Угбай дивейн канчаар, эр кижиниң садыг ажыдып саарлып турганын көрбээн мен. Черле ынчаш эр кижилер саарылга талазы-биле эрлерни мурнап турар. Ашактарын көөрге, кээргенчии аажок, бараан чүдүрер чааш шарылар дег, олбо аар сумкалар дажыырындан өске, билир чүвези чок боор чоржук.

«Көп-Сөөк» садыы Тээли суурнуң бажында Гагарин кудумчузунда турар болду. Кире бээримге, ээзи мен деп мырыңай аныяк уруг тур. Ук садыг ээзи дуңмайны Чодураа Комбуевна Сегбе дээр болду. Мээң чүге келгенимни билип кааш, мында бижиир чүве чок дээш, мээң-биле чугаалашпастап, дедир тепкеш чыдыпкан. Бараан өртээн чиигедип турарының чылдагааны, чонну аъшчем-биле хандырар чаагай херекке киржилге, аныяк кижилерниң хуу ажыл-агый, саарылгаже чүткүлүнүң дугайын чоп бижип болбазыл деп тургаш, арай деп «көгүдүп» алдым.

– Мээңиинде бараанныр-ның өртээ шуут чиик база эвес, өске саарлыкчыларныындан бичии-ле чиик. Менден өске бараанныр чиигедиптер саарлыкчылар өске садыгларда база бар. Черле ынчаш бараан эккээриниң, ыңай-бээр чоруурунуң чарыгдалын көрүп, тургаш, бараанныр өртээн шаа-биле чиигедирин оралдажыр улус бис. Барааннырывыс өртектери Кызыл хоорайда өртектер-биле барык дөмей. (Өске көдээ черлерде бараан өртектери Кызылдыындан ыяап-ла улуг болур болгай). Чижээлээрге, 1 кг хоюг чигирниң өртээ Кызылда 16 рубль турган болза, бисте база ол хире. Харын-даа бистиң чамдык барааннырывыс Кызылдыындан безин чиик. Чижээлээрге, Кызылда 1 кг капустаның өртээ 6 рубль 50 көпеек турган болза, бисте чүгле 4 рубль – дээш-ле, Чодураа Комбуевна чугаалап эгеледи.

Ол боду 1991 чылда Кызыл-Даг ортумак школазын тергиин эки дооскан. Ооң соонда Новосибирскиниң күрүне университединче өөренип киргеш, ону 1997 чылда товаровед мергежилдиг дооскан. Оон Кызыл хоорайда Тывабанкыга кассирлеп ажылдап чоруй, хуу саарлыкчы болур деп шиитпирлеп алган.

Алыс садыг-саарылга талазыбиле дээди эртемниг болгаш, хуу саарылганың, үндүрүглериниң шын төлелгезиниң күрүнеге кайы хире ажыктыын ол билир. Ынчангаш аныяк саарлыкчы Чодураа Комбуевна үндүрүглерни саадал чокка төлеп турар.

Бичиизинде-ле садыгжы болуксап чораан бо дээди эртемниг саарлыкчы көдээге өскен болгаш, ында чоннуң амыдыралын хөлчок эки билир. Ынчангаш көдээ чонну эң херектиг барааннар-биле, аргалыг-ла болза, өртээн чиигедип тургаш хандырары – ооң күзели.

Чамдык дээди эртемниг аныяк бухгалтерлер, экономист, товаровед аныяк уруглар чүгле күрүне ажыл-агыйларынга ажылдаар бис дээш, ажыл дилеп-ле турар. Оон ажыл тывылбаска, шуут шыгырт олуруптар. А бо Ч.К.Сегбениң хууда саарлып турары тулган эки деп санаар мен. Дээди эртемниг кижи чогаадыкчы езу-биле ажылдап, ажыл-агыйын канчаар-даа сайзырадып ап болур болгай.

Ынчангаш саарлыкчы дуңмай Ч.К.Сегбениң хуу ажыл-агыйы улам сайзырап, ол дег дээди эртемниг, бараанын чиик өртекке садып, чону дээш ажылдап чоруур сагынгыр-тывынгыр саарлыкчылар хөй-ле болзун деп йөрээп каайн.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: саарлыкчы Ч.К. Сегбе.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Хүндүлүг Вячеслав Кууларович!

Суг олуттуг Аът чылының бүдүүзүнде төруттүнген хүнүңер таварыштыр Силерге удурткан ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, ал-будуңарга, өг-бүлеңерге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис! Амыдыралыңар базымы делгем болзун, күзелиңер бүдүп турзун, хей-аъдыңар бедик болзун!

Шүүгү департаментизиниң Тыва Республикада эргелелиниң коллективи.

Элдептиг байдал ХАРАМ БАСТЫГАРЫ ДЕП ЧҮЛ?

Авам болганчок-ла харам базырны берип-тир мен деп бола чугаалай берген орарын бичиимде каш-даа дыңнаан мен. Ол ону удааш, оттуп келгеш, кезек боданып оргаш, арай-ла сагыш-сеткили дүвүрексеп, арын-шырайы өскерли берген чугаалаар чораан.

– Ол та, канчап ынчап баар чүве, ол ынчап барган үеңде чаңгыс салааңны-даа шимчедип шыдавас сен – деп каар.

Шынап-ла, мен авамны дөзээн кижи ийик мен бе, харам базырныга бээрим база бар. Чогум чүден ол болу бээри меңээ билдинмес, кижи хүндүс-даа, дүне-даа дүжеп удуй берген үезинде, бо элдептиг болуушкун кижиге таваржы бергенде, магабодуң шимчеттинместеп, тыныжың бачыдап, хол-будуң ээлбестеп, ниити организмге кончуг берге байдал тургустунуп келир.

Бо элдептиг кайгамчык болуушкун дүш-даа эвес, улаарапдембээреп-даа эвес, сеңээ агаар тынары аартап, аажок бергедээр сен, бодап чыдарыңга тынып чыдарың анаа ышкаш сагындырар, шынап-ла, тынып чыдарыңны бодуң билип чыдар сен, ындыг-даа болза, ындында хөлчок ханы ыракта сээң тыныжың аажок аар болгаш ал бодуң деридип, девидеп, аңдарлып, шимченип-даа шыдавас сен. А ол хирезинде бодуң өгде орар улустарның шай аартап, хөөрежип, каттыржып, чугаалажып олурарын тодазы-биле дыңнап, билип чыдар сен. Оон ол берге байдалдан адырлып, чайлап алырын бодап, олурган улустан дуза дилеп, мени оттуруптар болза дээш, шыдаар-ла шааң-биле үн-кыйгы салып ыыңайнып, буунайнып, аргалыг-ла болза, дыка күштүг алгырыптарын кызыдып, бар-ла шааң-биле хөделип эгелээр сен. Ынчан чамдык улус бо амытанның бергедеп чыдарын билип кааш, ам кээп сени тырткылап, шимчедип, ол берге байдалдан сени адырып ап, амы-тыныңны камгалап алган ышкаш сагындырар дивес силер бе.

Мен ышкаш кижи бодап көөрге, ол кижиниң иштики делегейинде ында-хаая болу бээр кайгамчык, элдептиг болуушкун хевирлиг. Ол чүгле чаңгыс менде, мээң организмимде таваржып, мени дүвүредип чоруур чүве ийикпе. Бо назынхарым дөгүп, алдан ажып, чеден чедир ажылдап, амыдырап келген үемде эш-өөрүмнүң, дөргүл-төрелдеримниң, ажытөлүмнүң мындыг элдептиг болуушкунга таваржып, дүвүреп органын кымдан-даа дыңнаваан кижи бооп-тур мен.

Эртемге үндезилеп кым харыы бээр ирги?

Мээң организмимге уйгу үезинде азы бичии-ле кум кынны берген үемде ында-хаая болу бээр бо элдептиг болуушкун мени үргүлчү-ле дүвүредип чоруур. Ынчап кээрге, ам черле бо элдептиг болуушкунну чүү чүвеге шамнап болурул ынчаш, а кижиниң иштики делегейи агаар-бойдустан, ай-хүннүң астрологтуг эргилдези, төруттүнген хүнүнден, айындан, чылындан, сылдызындан, олудундан хамааржыр чадавас ирги бе?

Черле ынчаш, кижиниң организминге бо ховар болу бээр болуушкуннуң чылдагаанын ханызы-биле өөренип, сайгарып көөр чүве болза, мында кандыгла-бир үндезин дөс бар боор дээрзинге бүзүрел, идегел менде бар. Бир эвес бо болуушкунну эмчилер, психологтар эки сайгарып, үндезинин тып үндүрүп кээр чүве болза, олар харын-даа эртем ажылын камгалап ап болур деп бодаар мен. Ынчангаш бо болуушкунга хамаарыштыр оларга дыка хөй айтырыгларны харыылаарынга ажыктыг сүме болгу дег чамдык айтырыгларны чыскаап бижидим: ол чогум чүден болу бээрин, кандыг үеде, кажан, канчаар чыдып алганындан бе, азы идик-хевин ужулбайн чыдып алгаш удуй хона бергенинден бе, чамдык улус кум кынны берип-тир мен деп чугаалагылаар, бичии кыска уйгузунда ындыг таварылга болуп, харам базырныга бергени ол болур бе, азы уйгу үезинде хан-дамыр эргилдезиниң оруктары бичиилеп, чыырлы бергенде бе, хан базыышкыны улгадып бедий берген үезинде бе азы ишкен-чиген чеминиң составындан дээш, мында билдинмес айтырыглар-ла хөй.

Кижиниң иштики делегейи, чүгле кижиниң эвес, дириг амытаннарның мага-боду кончуг нарын хөй янзы-бүрү клеткалардан тургустунган чүве болганда, бо элдептиг байдалды тодарадып тайылбырлаары канчаар-даа аажок нарын деп чүвени медереп-билип-даа чорзумза, амгы эртем-техниканың кончуг сайзыраан үезинде бодунуу-биле бистер ышкаш кижилерге мээзинче киир тайылбырлап бериптер эртемденнер бар боор дээрзинге бүзүреп артым.

Кенден-оол САРЫГЛАР.

Каа-Хем суур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5646. Чагыг 9.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.